

- 58) Viz Hans Lemberg: Die Tschechoslowakei im Epochenjahr 1933 zlomovém roce 1933) v: Bohemia 25 (1984), str. 313–323, zde ze
- 59) Sudetendeutsche Opfer und Täter. Verletzungen des Selbstbestimmten Folgen (Sudetští Němci – oběti i viníci. Porušení práva na sebeurčení 1918–1982, vydal Leopold Grünwald, Wien 1983.
- 60) Brügel: Tschechen und Deutsche, str. 184.
- 61) Foreign Relations of the United States 1938, sv. 1, Washington 1938.
- 62) Na právním systému to komparativně prokázal Helmut Slapnicka außerhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechts in der m. B. (Sudetští Němci – oběti i viníci. Porušení práva na sebeurčení 1918–1982, vydal Leopold Grünwald, Wien 1983.
- 63) František Lukeš: Podivný mír, Praha 1968.
- 64) Viz k tomu: Detlef Brandes: Die Tschechen unter deutschem Protektorat (Češi pod německým protektorátem), 2 sv., München – Wien 1969, 1975.
- 65) K pojmu viz Rudolf Hilf: Deutsche und Tschechen. Bedeutung und Wandlungen einer Nachbarschaft in Mitteleuropa (Němci a Češi. Význam a proměny jednoho sousedství ve střední Evropě), (Aktuelle Außenpolitik), Opladen 1973, str. 76–88.
- 66) Srovnej k tomu: Hans Lemberg: Nationale „Entmischung“ und Zwangswanderung in Mittel- und Osteuropa (Národní „odmíšení“ a nucená vystěhovávání ve střední a východní Evropě) 1938–1948 v: Westfälische Forschungen, sv. 39 (1989).
- 67) Adolf Müller-Bedřich Utitz: Deutschland und die Tschechoslowakei. Zwei Nachbarvölker auf dem Weg zur Verständigung (Německo a Československo. Dva sousední národy na cestě k porozumění), (Bonn-Aktuell 99), Freudenstadt 1972.
- 68) Srovnej mj.: Die deutsche Ostpolitik 1961–1970. Kontinuität und Wandel. Dokumentation (Německá východní politika. Kontinuita a změna. Dokumentace), vyd. Boris Meissner, Köln 1970.
- 69) K tomu: Wolfgang Keßler: Ostdeutsches Kulturgut in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Handbuch der Sammlungen, Vereinigungen und Einrichtungen mit ihren Beständen (Východoněmecké kulturní bohatství. Příručka sbírek, spolků a zařízení a jejich fondů), München 1989.
- 70) Hans Georg Lehmann: Der Oder-Neiße-Konflikt (Spor o Odru a Nisu), München 1979.

KE VZNIKU POJMU „VÝCHODNÍ EVROPA“ V 19. STOLETÍ. OD „SEVERNÍ“ K „VÝCHODNÍ“ EVROPE (1985)*

DĚJINY POJMU?

D. PRŮ-
BĚHU

Titul obsahuje tezi, která zpočátku působí absurdně. Sice se okolnost, že pojmy podléhají změnám, že vznikají a jsou opět zapominány, stala předmětem vlastní historiografické disciplíny, dějin pojmů – ta se ovšem zabývá většinou politickými, sociálními, ekonomickými a ideologickými pojmy.¹⁾ Nejsou v protikladu k nim geografické názvy pevnými body v proudu všeobecných změn? Nejsou především světové strany stále identické? Jak mohl pojem jako „východní Evropa“ vzniknout teprve v současnosti tak blízké době, jakou je 19. století?

Velká diskuze mezi profesionálními historiky o tom, co jsou „východoevropské dějiny“, začala přibližně před padesáti lety; pokračuje až dodnes – s nasazením a nikoliv bez brilantnosti.²⁾

Pokusy, podniknuté v jejím rámci, definovat „hranice a členění“³⁾ východní Evropy vyšly z jazykového úzu a byly odtud promítnuty do minulosti. I když kritéria definic byla metodicky správně abstrahována z minulosti, geografická terminologie zůstala současnou terminologií toho kterého autora; šlo přece o to, vysvětlit dějiny východní Evropy lidem žijícím v současnosti.

Při tom ovšem občas propadne sitem zájmu poznatek, ke kterému již došel snad každý, kdo se zabývá dějinami východní Evropy: pro autory například 18. století leželo Rusko nikoliv na východě, nýbrž na severu Evropy. Tato skutečnost však byla dodnes většinou odbývána jako lapsus, vzniklý nedbalostí nebo neznalostí,⁴⁾ jen zřídka byla správně poznána a výslovně zaznamenána;⁵⁾ význam tohoto pojetí a jeho změny však byly vesměs podceňovány.⁶⁾

Vědomí, že Rusko platilo až do raného 19. století nikoliv za východní, nýbrž za severní či „severskou“ mocnost, v současnosti – s výjimkou specialistů – téměř zmizelo. Tak i ve vysoce uznávaných vědeckých knihovnách mohou být v novějších systematizacích díla, která se zabývají „severskými dějinami“ (např. Schlözerova), nalezena téměř samozřejmě pod „skandináviky“, ačkoliv z velké části pojednávají o ruských nebo polských dějinách.⁷⁾ Pro starší širší pojem „severský“ není v naší vědecké systematice, v našem vzdělávacím kánonu, již žádné místo.⁸⁾

* Otištěno v: Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F. 33 (1985), S. 48–91.

- 58) Viz Hans Lemberg: Die Tschechoslowakei im Epochenjahr 1933 zlomovém roce 1933) v: Bohemia 25 (1984), str. 313–323, zde ze
- 59) Sudetendeutsche Opfer und Täter. Verletzungen des Selbstbestimmten Folgen (Sudetští Němci – oběti i viníci. Porušení práva na sebeurčení 1918–1982, vydal Leopold Grünwald, Wien 1983.
- 60) Brügel: Tschechen und Deutsche, str. 184.
- 61) Foreign Relations of the United States 1938, sv. 1, Washington 1938.
- 62) Na právním systému to komparativně prokázal Helmut Slapnicka außerhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechts vor und nach dem Zweiten Weltkrieg (Zánik rakouské právní sféry), (Schriftenreihe des Ost- und Südoosteuropa-Instituts 4), Wien 1973.
- 63) František Lukeš: Podivný mír, Praha 1968.
- 64) Viz k tomu: Detlef Brandes: Die Tschechen unter deutschem Protektorat (Češi pod německým protektorátem), 2 sv., München – Wien 1969, 1975.
- 65) K pojmu viz Rudolf Hilf: Deutsche und Tschechen. Bedeutung und Wandlungen einer Nachbarschaft in Mitteleuropa (Němci a Češi. Význam a proměny jednoho sousedství ve střední Evropě), (Aktuelle Außenpolitik), Opladen 1973, str. 76–88.
- 66) Srovnej k tomu: Hans Lemberg: Nationale „Entmischung“ und Zwangswanderung in Mittel- und Osteuropa (Národní „odmíšení“ a nucená vystěhovávání ve střední a východní Evropě) 1938–1948 v: Westfälische Forschungen, sv. 39 (1989).
- 67) Adolf Müller-Bedřich Utitz: Deutschland und die Tschechoslowakei. Zwei Nachbarvölker auf dem Weg zur Verständigung (Německo a Československo. Dva sousední národy na cestě k porozumění), (Bonn-Aktuell 99), Freudenstadt 1972.
- 68) Srovnej mj.: Die deutsche Ostpolitik 1961–1970. Kontinuität und Wandel. Dokumentation (Německá východní politika. Kontinuita a změna. Dokumentace), vyd. Boris Meissner, Köln 1970.
- 69) K tomu: Wolfgang Keßler: Ostdeutsches Kulturgut in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Handbuch der Sammlungen, Vereinigungen und Einrichtungen mit ihren Beständen (Východoněmecké kulturní bohatství. Příručka sbírek, spolků a zařízení a jejich fondů), München 1989.
- 70) Hans Georg Lehmann: Der Oder-Neiße-Konflikt (Spor o Odru a Nisu), München 1979.

KE VZNIKU POJMU „VÝCHODNÍ EVROPA“ V 19. STOLETÍ. OD „SEVERNÍ“ K „VÝCHODNÍ“ EVROPĚ (1985)*

DĚJINY POJMŮ?

D. PRO-
BLEMŮ

Titul obsahuje tezi, která zpočátku působí absurdně. Sice se okolnost, že pojmy podléhají změnám, že vznikají a jsou opět zapominány, stala předmětem vlastní historiografické disciplíny, dějin pojmů – ta se ovšem zabývá většinou politickými, sociálními, ekonomickými a ideologickými pojmy.¹⁾ Nejsou v protikladu k nim geografické názvy pevnými body v proudu všeobecných změn? Nejsou především světové strany stále identické? Jak mohl pojem jako „východní Evropa“ vzniknout teprve v současnosti tak blízké době, jakou je 19. století? !!

Velká diskuze mezi profesionálními historiky o tom, co jsou „východoevropské dějiny“, začala přibližně před padesáti lety; pokračuje až dodnes – s nasazením a nikoliv bez brilantnosti.²⁾

Pokusy, podniknuté v jejím rámci, definovat „hranice a členění“³⁾ východní Evropy vyšly z jazykového úzu a byly odtud promítnuty do minulosti. I když kritéria definic byla metodicky správně abstrahována z minulosti, geografická terminologie zůstala současnou terminologií toho kterého autora; šlo přece o to, vysvětlit dějiny východní Evropy lidem žijícím v současnosti.

Při tom ovšem občas propadne sítem zájmu poznatek, ke kterému již došel snad každý, kdo se zabývá dějinami východní Evropy: pro autory například 18. století leželo Rusko nikoliv na východě, nýbrž na severu Evropy. Tato skutečnost však byla dodnes většinou odbývána jako lapsus, vzniklý nedbalostí nebo neznalostí,⁴⁾ jen zřídka byla správně poznána a výslovně zaznamenána;⁵⁾ význam tohoto pojetí a jeho změny však byly vesměs podceňovány.⁶⁾

Vědomí, že Rusko platilo až do raného 19. století nikoliv za východní, nýbrž za severní či „severskou“ mocnost, v současnosti – s výjimkou specialistů – téměř zmizelo. Tak i ve vysoce uznávaných vědeckých knihovnách mohou být v novějších systematizacích díla, která se zabývají „severskými dějinami“ (např. Schlözerova), nalezena téměř samozřejmě pod „skandinavičky“, ačkoliv z velké části pojednávají o ruských nebo polských dějinách.⁷⁾ Pro starší širší pojem „severský“ není v naší vědecké systematice, v našem vzdělávacím kánonu, již žádné místo.⁸⁾

* Otištěno v: Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F. 33 (1985), S. 48–91.

- 58) Viz Hans Lemberg: Die Tschechoslowakei im Epochenjahr 1933 zlomovém roce 1933) v: Bohemia 25 (1984), str. 313–323, zde ze
- 59) Sudetendeutsche Opfer und Täter. Verletzungen des Selbstbestimmten Folgen (Sudetští Němci – oběti i viníci. Porušení práva na sebeurčení 1918–1982, vydal Leopold Grünwald, Wien 1983.
- 60) Brügel: Tschechen und Deutsche, str. 184.
- 61) Foreign Relations of the United States 1938, sv. 1, Washington 1938.
- 62) Na právním systému to komparativně prokázal Helmut Slapnicka außerhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechtsrechts vor mimo Rakousko. Zánik rakouské právní sféry), (Schriftenreihe des Ost- und Südoosteuropa-Instituts 4), Wien 1973.
- 63) František Lukeš: Podivný mír, Praha 1968.
- 64) Viz k tomu: Detlef Brandes: Die Tschechen unter deutschem Protektorat (Češi pod německým protektorátem), 2 sv., München – Wien 1969, 1975.
- 65) K pojmu viz Rudolf Hilf: Deutsche und Tschechen. Bedeutung und Wandlungen einer Nachbarschaft in Mitteleuropa (Němci a Češi. Význam a proměny jednoho sousedství ve střední Evropě), (Aktuelle Außenpolitik), Opladen 1973, str. 76–88.
- 66) Srovnej k tomu: Hans Lemberg: Nationale „Entmischung“ und Zwangswanderung in Mittel- und Osteuropa (Národní „odmíšení“ a nucená vystěhovávání ve střední a východní Evropě) 1938–1948 v: Westfälische Forschungen, sv. 39 (1989).
- 67) Adolf Müller-Bedřich Utitz: Deutschland und die Tschechoslowakei. Zwei Nachbarvölker auf dem Weg zur Verständigung (Německo a Československo. Dva sousední národy na cestě k porozumění), (Bonn-Aktuell 99), Freudenstadt 1972.
- 68) Srovnej mj.: Die deutsche Ostpolitik 1961–1970. Kontinuität und Wandel. Dokumentation (Německá východní politika. Kontinuita a změna. Dokumentace), vyd. Boris Meissner, Köln 1970.
- 69) K tomu: Wolfgang Keßler: Ostdeutsches Kulturgut in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Handbuch der Sammlungen, Vereinigungen und Einrichtungen mit ihren Beständen (Východoněmecké kulturní bohatství. Příručka sbírek, spolků a zařízení a jejich fondů), München 1989.
- 70) Hans Georg Lehmann: Der Oder-Neiße-Konflikt (Spor o Odru a Nisu), München 1979.

KE VZNIKU POJMU „VÝCHODNÍ EVROPA“ V 19. STOLETÍ. OD „SEVERNÍ“ K „VÝCHODNÍ“ EVROPĚ (1985)*

DĚJINY POJMŮ?

Titul obsahuje tezi, která zpočátku působí absurdně. Sice se okolnost, že pojmy podléhají změnám, že vznikají a jsou opět zapominány, stala předmětem vlastní historiografické disciplíny, dějin pojmů – ta se ovšem zabývá většinou politickými, sociálními, ekonomickými a ideologickými pojmy.¹⁾ Nejsou v protikladu k nim geografické názvy pevnými body v proudu všeobecných změn? Nejsou především světové strany stále identické? Jak mohl pojem jako „východní Evropa“ vzniknout teprve v současnosti tak blízké době, jakou je 19. století? !!

Velká diskuze mezi profesionálními historiky o tom, co jsou „východoevropské dějiny“, začala přibližně před padesáti lety; pokračuje až dodnes – s nasazením a nikoliv bez brilantnosti.²⁾

Pokusy, podniknuté v jejím rámci, definovat „hranice a členění“³⁾ východní Evropy vyšly z jazykového úzu a byly odtud promítnuty do minulosti. I když kritéria definic byla metodicky správně abstrahována z minulosti, geografická terminologie zůstala současnou terminologií toho kterého autora; šlo přece o to, vysvětlit dějiny východní Evropy lidem žijícím v současnosti.

Při tom ovšem občas propadne sítem zájmu poznatek, ke kterému již došel snad každý, kdo se zabývá dějinami východní Evropy: pro autory například 18. století leželo Rusko nikoliv na východě, nýbrž na severu Evropy. Tato skutečnost však byla dodnes většinou odbývána jako lapsus, vzniklý nedbalostí nebo neznalostí,⁴⁾ jen zřídka byla správně poznána a výslovně zaznamenána;⁵⁾ význam tohoto pojetí a jeho změny však byly vesměs podceňovány.⁶⁾

Vědomí, že Rusko platilo až do raného 19. století nikoliv za východní, nýbrž za severní či „severskou“ mocnost, v současnosti – s výjimkou specialistů – téměř zmizelo. Tak i ve vysoce uznávaných vědeckých knihovnách mohou být v novějších systematizacích díla, která se zabývají „severskými dějinami“ (např. Schlözerova), nalezena téměř samozřejmě pod „skandinavičky“, ačkoliv z velké části pojednávají o ruských nebo polských dějinách.⁷⁾ Pro starší širší pojem „severský“ není v naší vědecké systematice, v našem vzdělávacím kánonu, již žádné místo.⁸⁾

* Otištěno v: Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F. 33 (1985), S. 48–91.

V dalším mají být sledovány dřívější představy o geografické poloze Ruska a sousedních zemí na „severu“ Evropy s cílem zjistit – přibližně pod poněkud populárně formulovaným mottem: „Odkdy leží Rusko na východě?“ – čas, příčiny a následky přesunu Ruska ze „severu“ na „východ“ a tím i předpoklady a některé dobou vzniku podmíněné charakteristiky našeho moderního pojmu „východní Evropa“.

Prameny, o něž se takový pokus může opírat, jsou velmi různorodé: starší literatura z pera současníků, která se zabývala speciálně Ruskem, reflektovala pouze zřídka jeho polohu v evropském prostoru,⁹⁾ tuto znalost většinou předpokládala. Důležitější je již tzv. „statistická“ literatura, zabývající se popisem států a jejich systematikou,¹⁰⁾ a – většinou o stupeň triviálnější – didakticko-geografická díla z oblasti naučné, zábavné a cestovní literatury. Také lexikony a slovníky, hlavní prameny analýzy dějin pojmů, poskytují informace o používání slov. Konečně je nutné zahrnout široké pole politické publicistiky.¹¹⁾ Vzhledem k této roztržitému pramenové základně – při odpovídajícím nízkém počtu dokladů – je možné předložený výsledek chápat pouze jako nárys; další, často náhodné nálezy mohou následující teze v řadě ohledů modifikovat.

I. Rusko – na severu Evropy

1. doklad
Že prý Rusko (Moskevská Rus) leží na severu Evropy, bylo možné číst již v 16. století, např. u Olause Magnuse, jehož dílo „De gentibus septentrionalibus“ vyšlo v německém překladu v roce 1567 pod názvem „Historien der mittnächtigen Länder“¹²⁾ a pojednávalo rovněž o „Moschovien“¹³⁾ a „Litthauen“, nebo „Septentrionalischen Historien“ Laurentia Müllera (1595), které byly na titulním listu označeny jako „pravdivý popis nejvznesenějších polských, litevských, moskevských, švédských a jiných dějin“.¹⁴⁾ Martinus Chromer ostatně zahrnul do svých „Mittnächtischer Völckeren Historien“ (1562) vedle „Polenderen, Slaven, Pomeran, Reüssen, Moscoviten, Preüssen“ také zcela jižní „národy“ jako Valachy, Lužické Srby, „Behemen“ či Rakušany.¹⁵⁾ Je samozřejmé, že též pro praotce německé rusistiky Herbernsteina leželo Rusko na „straně půlnoční“.¹⁶⁾ Během litevské krize roku 1560 se v císařské korespondenci objevilo srovnání Moskevské Rusi s Góty; ti dříve ohrožovali Imperium Romanum stejným způsobem a právě tak od severu jako nyní „Moskowiter“.¹⁷⁾

Tato lokalizace na severu je opět mimo pochybnost doložena v 18. století: „půlnoční národy“ – v dalším průběhu 18. století bude slovo „půlnoční“ postupně nahrazováno synonymy „severský“ nebo „severní“¹⁸⁾ –

V dalším mají být sledovány dřívější představy o geografické poloze Ruska a sousedních zemí na „severu“ Evropy s cílem zjistit – přibližně pod poněkud populárně formulovaným mottem: „Odkdy leží Rusko na východě?“ – čas, příčiny a následky přesunu Ruska ze „severu“ na „východ“ a tím i předpoklady a některé dobové podmínky vzniku charakteristiky našeho moderního pojmu „východní Evropa“.

Prameny, o něž se takový pokus může opírat, jsou velmi různorodé: starší literatura z pera současníků, která se zabývala speciálně Ruskem, reflektovala pouze zřídka jeho polohu v evropském prostoru,⁹⁾ tuto znalost většinou předpokládala. Důležitější je již tzv. „statistická“ literatura, zabývající se popisem států a jejich systematickou,¹⁰⁾ a – většinou o stupeň triviálnější – didakticko-geografická díla z oblasti naučné, zábavné a cestovní literatury. Také lexikony a slovníky, hlavní prameny analýzy dějin pojmů, poskytují informace o používání slov. Konečně je nutné zahrnout široké pole politické publicistiky.¹¹⁾ Vzhledem k této roztržité prameně základně – při odpovídajícím nízkém počtu dokladů – je možné předložený výsledek chápat pouze jako nárys; další, často náhodné nálezy mohou následující teze v řadě ohledů modifikovat.

I. Rusko – na severu Evropy

Že prý Rusko (Moskevská Rus) leží na severu Evropy, bylo možné číst již v 16. století, např. u Olause Magnuse, jehož dílo „De gentibus septentrionalibus“ vyšlo v německém překladu v roce 1567 pod názvem „Historien der mittnächtigen Länder“¹²⁾ a pojednávalo rovněž o „Moschovien“¹³⁾ a „Litthauen“, nebo „Septentrionalischen Historien“ Laurentia Müllera (1595), které byly na titulním listu označeny jako „pravdivý popis nejvznešenějších polských, litevských, moskevských, švédských a jiných dějin“.¹⁴⁾ Martinus Chromer ostatně zahrnul do svých „Mitnächtischer Völckeren Historien“ (1562) vedle „Polenderen, Slaven, Pomeran, Reussen, Moscoviten, Preussen“ také zcela jižní „národy“ jako Valachy, Lužické Srby, „Behemen“ či Rakušany.¹⁵⁾ Je samozřejmé, že též pro praotce německé rusistiky Herbernsteina leželo Rusko na „straně púlnoční“.¹⁶⁾ Během litevské krize roku 1560 se v císařské korespondenci objevilo srovnání Moskevské Rusi s Góty; ti dříve ohrožovali Imperium Romanum stejným způsobem a právě tak od severu jako nyní „Moskowiter“.¹⁷⁾

Tato lokalizace na severu je opět mimo pochybnost doložena v 18. století: „púlnoční národy“ – v dalším průběhu 18. století bude slovo „púlnoční“ postupně nahrazováno synonymy „severský“ nebo „severní“¹⁸⁾ –

jsou podle Zedlerova lexikonu „zejména obyvatelé Dánska, Švédska, Ruska a dalších dále k púlnoci ležících zemí“.¹⁹⁾ V monumentálním díle Daniela Ernsta Wagnera o severských dějinách z roku 1778 se dokonce nalézají geografické ohraničení „celého evropského severu“: „Je to obrovská rozloha mezi 21 a 90 stupněm délky a od 55 stupně šířky tak blízko k severnímu pólu, jak jen mohou lidé vydržet, která v sobě zahrnuje království dánské, norské a švédské včetně menší části ruského císařství“;²⁰⁾ tedy od západního pobřeží Dánska až k Omsku, resp. ústí Obu. Pokud se týče jižní hranice, jeví se údaj sice jako přiléhavý pro Wagnerovo dílo, ovšem pro jazykový úzus doby nikoliv: 55. stupeň šířky probíhá Baltickým mořem, za „severní“ však tenkrát byly většinou považovány i Polsko a dokonce Prusko a Rusko až ke své aktuální jižní hranici a ne pouze do výše Smolenska, Serpuchova nebo Ufy. Pozdější definice Johanna Gottlieba Buhleho (1810) vystihuje patrně lépe obecnou představu: „Evropským severem se zde rozumí (tzn. v odstavci „Literatura o obecných severských dějinách k úvodu do studia ruských dějin“, H. L.) země Evropy severně od Černého moře a Dunaje a severně a východně od Labe a Visly.“²¹⁾

Tato představa evropského „severu“ byla vedle němčiny a latiny pochopitelně běžná i v jiných evropských jazycích: Když roku 1679 francouzský diplomat varoval před „la vaine gloire de ces septentrionaux“²²⁾, myslel tím Polsko a Rusko; „Anecdotes du Nord“²³⁾ vydané v roce 1770 v Paříži, se dotýkaly právě tak pochopitelně také obou jmenovaných zemí a „Northern Tour“ Johna Parkinsona vedla v 90. letech 18. století „do Ruska, na Sibiř a Krym“.²⁴⁾

Teorie rovnováhy ve vzájemných vztazích mezi evropskými státy, která převládala v 18. století, spočívala kromě jiného na koncepci, že Evropa je prý rozdělena na „severskou“, čili severní, a jižní část.²⁵⁾ Mezi oběma, ale též v rámci každé z nich,²⁶⁾ měla existovat rovnováha – jestliže nebyla, nastaly „severské problémy“²⁷⁾ nebo vypukly „severské války“,²⁸⁾ cílem diplomacie ovšem bylo udržet rovnováhu, „klid na severu“²⁹⁾ v „severském systému“ popřípadě „severský akord“³⁰⁾ např. pomocí „severské arbitráže“.³¹⁾ Tato představa zůstala živá překvapivě dlouho až do 19. století. Ještě v Heerenově standardní práci „Geschichte des europäischen Staatensystem“, která vyšla po vídeňském kongresu – dokonce až v roce 1822, tvoří dualismus severního a jižního systému vůdčí princip.³²⁾

Ještě roku 1809, tedy v Napoleonově době, byl „sever“ v Camposově německém slovníku definován nadále jako „severní část severní polokoule Země“, jako „především severní část Evropy, k níž se počítá hlavně Rusko, Švédsko a Norsko, v protikladu k jihu.“ Campe pokračuje: „Na severu Evropy řadí ještě válka a její strašné důsledky.“³³⁾ „Ani tato epocha,

v níž se mapa Evropy zřejmě zásadně změnila, nedokázala zpočátku otřást tradičním obrazem a dualismus mezi částmi Evropy, ovládanými Francií a Ruskem (dnes bychom řekli: mezi západní a východní Evropou), který se začal utvářet kolem roku 1800, byl současníky chápán³⁴⁾ jako vztah mezi severem a jihem, jako „équilibre du nord (... et) du midi“³⁵⁾ vžitá představa nemohla být realitou potlačena. Tak arcivévoda Jan Rakouský označil roku 1815 Rusy, kteří pronásledovali Napoleona až do Francie, za „barbary severu, kteří se nyní hrnou hluboko na jih“³⁶⁾ Stejnou představu (Ruska na severu a Francie na jihu) zakomponoval Josef Görres do svého dobově konformního obrazu Evropy, který byl ještě doplněn římským císařem na „západě“ a sultánem na „východě“³⁷⁾

V německém patriotickém básnictví národně osvobozeneckých válek přijíždí zachránce v podobě ruských jednotek téměř vždy ze severu. Ještě dnes nejznámější příklad je začátek básně „Aufruf“ Theodora Körnera: „Vzhůru, můj lide, ohnivá znamení kouří, /z jasu severu přichází světlo svobody ...“³⁸⁾ Tento jas vychází z „Polárky“³⁹⁾ většinou ale ze „severní záře“⁴⁰⁾ nebo „věčné severní záře“⁴¹⁾ která je odrazem požáru Moskvy, z jehož „ohnivého hnízda“ může nově povstat „nord'sche Adlerphönix“⁴²⁾ (pravděpodobně jakýsi kříženec s ruským heraldickým zvířetem). Na druhé straně – a více v souladu se severním směrem – je na severu také šero a chladno, „vysoko na sněhem pokrytých strážích severu, v stářím šedivé říši Moskvanů“⁴³⁾ „v tmavých sálech severu“⁴⁴⁾ odkud přijdou na záchranu „hrdinové severu, chladní a odvážní“⁴⁵⁾ „severští obři“⁴⁶⁾ Že od „severu“ také přilétá „válečný prapor (Oriflamme) vítězství“, může být vlastně pouze záměna anebo se tak stalo kvůli rýmu; v kontextu se totiž jedná o polní znamení „mstitele“⁴⁷⁾, tedy ruské a nikoliv francouzské. V tomto literárním žánru se „sever“ (Norden) dobře rýmuje se slovem „hordy“ (Horden), což samo o sobě může mít příchuť barbarství; tato výčitka vůči zachránci je však v období nadšení Ruskem občas popírána⁴⁸⁾ nebo přepisována (francouzské) protistraně.⁴⁹⁾

Spektrum pozorování je doplněno řadou časopisů, které přijaly sever nejen do svého titulu, nýbrž v popsaném rozsahu i do svého programu, jako např. „Nordische Blätter“⁵⁰⁾ „Nordische Archiv“⁵¹⁾ „Nordische Miszellen“⁵²⁾ nebo „Nordischer Kontrolleur“⁵³⁾ „Ernsta Moritze Arnda. Periodika s atributem „severský“ mohou takto v užším smyslu pochopitelně naznačit sebelokalizaci vydavatelů či místa vydávání na „severu“, např. „Spectatuer du Nord“ v Hamburku – tj. na nejzažším severu tehdejší Francie,⁵⁴⁾ v Oldenburgu,⁵⁵⁾ Kodani,⁵⁶⁾ Kielu⁵⁷⁾ nebo Malchinu,⁵⁸⁾ dokonce v Lipsku,⁵⁹⁾ Halle⁶⁰⁾ a Berlíně⁶¹⁾ nebo též – což je pochopitelnější – v Dorpatu („Nordisches Belustigungsblatt“).⁶²⁾

v níž se mapa Evropy zřejmě zásadně změnila, nedokázala zpočátku otřást tradičním obrazem a dualismus mezi částmi Evropy, ovládanými Francií a Ruskem (dnes bychom řekli: mezi západní a východní Evropou), který se začal utvářet kolem roku 1800, byl současně chápán³⁴⁾ jako vztah mezi severem a jihem, jako „équilibre du nord (... et) du midi“;³⁵⁾ vžitá představa nemohla být realitou potlačena. Tak arcivévoda Jan Rakouský označil roku 1815 Rusy, kteří pronásledovali Napoleona až do Francie, za „barbary severu, kteří se nyní hrnou hluboko na jih“.³⁶⁾ Stejnou představu (Ruska na severu a Francie na jihu) zakomponoval Josef Görres do svého dobově konformního obrazu Evropy, který byl ještě doplněn římským císařem na „západě“ a sultánem na „východě“.³⁷⁾

V německém patriotickém básnictví národně osvobozeneců války přijíždí zachránce v podobě ruských jednotek téměř vždy ze severu. Ještě dnes nejnámější příklad je začátek básně „Aufruf“ Theodora Körnera: „Vzhůru, můj lide, ohnivá znamení kouří, /z jasu severu přichází světlo svobody ...“³⁸⁾ Tento jas vychází z „Polárky“;³⁹⁾ většinou ale ze „severní záře“⁴⁰⁾ nebo „věčné severní záře“;⁴¹⁾ která je odrazem požáru Moskvy, z jehož „ohnivého hnízda“ může nově povstat „nord'sche Adlerphönix“⁴²⁾ (pravděpodobně jakýsi kříženec s ruským heraldickým zvířetem). Na druhé straně – a více v souladu se severním směrem – je na severu také šero a chladno, „vysoko na sněhem pokrytých strážích severu, v stářím šedivé říši Moskvů“⁴³⁾, „v tmavých sálech severu“⁴⁴⁾, odkud přijdou na záchranu „hrdinové severu, chladní a odvážní“;⁴⁵⁾ „severští obři“.⁴⁶⁾ Že od „severu“ také přiletá „válečný prapor (Oriflamme) vítězství“, může být vlastně pouze záměna anebo se tak stalo kvůli rýmu; v kontextu se totiž jedná o polní znamení „mstitele“⁴⁷⁾, tedy ruské a nikoliv francouzské. V tomto literárním žánru se „sever“ (Norden) dobře rýmuje se slovem „hordy“ (Horden), což samo o sobě může mít příchut' barbarství; tato výčitka vůči zachránci je však v období nadšení Ruskem občas popírána⁴⁸⁾ nebo přepisována (francouzské) protistraně.⁴⁹⁾

Spektrum pozorování je doplněno řadou časopisů, které přijaly sever nejen do svého titulu, nýbrž v popsaném rozsahu i do svého programu, jako např. „Nordische Blätter“;⁵⁰⁾ „Nordische Archiv“;⁵¹⁾ „Nordische Miszellen“⁵²⁾ nebo „Nordischer Kontrolleur“⁵³⁾ „Ersta Moritze Armda. Periodika s atributem „severský“ mohou takto v užším smyslu pochopitelně naznačit sebelokalizaci vydavatelů či místa vydávání na „severu“, např. „Spectateur du Nord“ v Hamburku – tj. na nejjažším severu tehdejší Francie)⁵⁴⁾ v Oldenburgu,⁵⁵⁾ Kodani,⁵⁶⁾ Kielu⁵⁷⁾ nebo Malčinu,⁵⁸⁾ dokonce v Lipsku,⁵⁹⁾ Halle⁶⁰⁾ a Berlíně⁶¹⁾ nebo též – což je pochopitelnější – v Dorpatu („Nordisches Belustigungsblatt“).⁶²⁾

Sebelokalizace na severu je tím víc na místě též u zhruba 25 časopisů a novin, které vycházely mezi rokem 1804 a říjnovou revolucí v Petrohradě. Časový rozptyl těchto publikací, mezi něž patří tak známé jako „Severnyj Archiv“ (1822–1852 s několika přerušeními) nebo ještě déle vycházející „Severnaja Pčela“ (1824–1854), pokrývá téměř celé zmíněné období – s několika mezerami, např. v 70. letech nebo na počátku 20. let 19. století.⁶³⁾ Počítat bychom zde jistě mohli petrohradský almanach⁶⁴⁾ „Poljarnaja zvezda“, vycházející od roku 1823.

Se samozřejmostí byly až do 19. století používány severní metafory v případě ruských politických osobností: U příležitosti výročí Petrohradu oslavil Semen Bobrov cara Petra Velikého, který byl již 1718 označen za „hvězdu severu“;⁶⁵⁾ jako „našeho půlnočního Alkida“;⁶⁶⁾ o něm a Karlu XII. hovořil ještě 1833 Ranke jako o „nordických heroích“;⁶⁷⁾ Münnich byl „Evžen severu“;⁶⁸⁾ stejně jako již dříve carevnu Alžbětu pojmenoval lichotící Voltaire, patrně podle vzoru královny Margarety Dánské,⁶⁹⁾ Kateřinu II. „Semiramis severu“;⁷⁰⁾ Friedrich Velký ji nazval 1761 „Infame catin du Nord“.⁷¹⁾ Když v roce 1781 velkokníže Pavel, pozdější car Pavel I., cestoval se svou manželkou inkognito Evropou, vystupovali pod pseudonymem hrabě a hraběnka „du Nord“.⁷²⁾ Jedna z polských jednotek, postavených 1806 na podporu Napoleona, byla pojmenována „severská legie“.⁷³⁾ Kvůli umění se přetvařovat vtipkoval Napoleon o caru Alexandru I. jako o „Talmě severu“.⁷⁴⁾ Jeho nástupce Mikuláš I. platil, stejně jako Alexander před ním za „hvězdu severu“;⁷⁵⁾ v mikulášovské éře bylo označení „kolos severu“, a sice nejen pro Rusko, nýbrž i pro jeho cara, v evropské publicistice zcela všední.⁷⁶⁾ Ve chvalořečech na Rusko v období osvobozeneců války se najdou alegorické nadsázky jako „Rusko, severská žena (...) ve třpytícím se ledovém paláci“;⁷⁷⁾ ruská carevna byla Puškinem označena zcela všeobecně jako „půlnoční carevna“.⁷⁸⁾

Početná soudobá cestovní literatura⁷⁹⁾ tyto závěry doplňuje a potvrzuje: sever zahrnuje i v tomto literárním žánru v 18. století a v prvních desetiletích století devatenáctého severské země včetně Ruska.⁸⁰⁾ V této končící epoše vědecky pěstovaného „umění cestovat“⁸¹⁾ se popisy Ruska pochopitelně nadále opíraly o „klasiky“ 16. a 17. století a reprodukovaly ve velké míře jejich informace a stanoviska.⁸²⁾ Vnitrozemí Ruska stranou hlavních měst a přístavů se v této době tyto „severské cesty“ dotkly poměrně málo: jejich běžným vzorem byly lodní plavby po Baltském moři za účelem vzdělávání, během nichž byly navštěvovány a popisovány sousední země, tedy také baltské přístavy a Petrohrad.⁸³⁾ Zcela jiný druh severských cest se zaměřil spíše na objevování dosud neznámého. Cestovní zprávy, vzniklé při této příležitosti, dokazují zcela specifický „severský“ charakter těch-

to cest: z ruského území se dotýkaly pouze nejsevernějších oblastí u Ledového oceánu a jsou vlastně spíše zprávy expedic na dosud neznámý „sever“.⁸⁴⁾

Jestliže mělo používání pojmu „sever“ natolik všeobecný rozsah, pak se vnučuje otázka: z čeho resultuje přiřazení Ruska nebo též Polska k severu Evropy? Právě pro období 18. a raného 19. století budeme nejdříve chtít hledat odpověď v severní poloze postpetrovského ruského „hlavního města severu“⁸⁵⁾ Petrohradu,⁸⁶⁾ „Palmyře severu“.⁸⁷⁾ Jistě byl severský systém dotvořen teprve postupem Ruska k Baltu pod Petrem Velikým, dokonce se participace na baltském prostoru jeví v představách 18. století jako nutný předpoklad pro přiřazení k severskému systému.⁸⁸⁾ Nicméně ukazují doklady, které zčásti pochází z období před více než sto lety, že též vnitrozemská Moskevská Rus byla pocítována jako „půlnoční“, tedy severní.⁸⁹⁾

Kořeny přiřazení národů a zemí, které my dnes považujeme za východoevropské, k severní oblasti bude nutné hledat především v tradici antického obrazu světa: „půlnoční“ národy sídlily na území, které leželo severně civilizovaného světa antiky, a to jak západořímského „occidens“ tak východořímského „oriens“;⁹⁰⁾ tomu odpovídá, že evropské části antického světa platily ještě počátkem 19. století za „jižní Evropu“.⁹¹⁾ Představa o severo-jižním rozdělení Evropy však pravděpodobně nebyla zděděna z antiky kontinuálně,⁹²⁾ nýbrž byla ve středověku doplněna další představou, odpovídajícím našemu dnešnímu chápání východní Evropy;⁹³⁾ nejpozději v období humanismu, současně se znovuobjevením Ruska, byla opět oživena antická představa a – přinejmenším ve střední Evropě⁹⁴⁾ – opět pozvednuta ke všeobecné vzdělávací tradici, takže tato se mohla na počátku 19. století opírat o nejméně třísetletou kontinuitu.⁹⁵⁾ V tomto čase by nějaký jiný středověký pohled – i kdyby snad skutečně existoval – byl bezezbytku potlačen.

Návaznost raně novověkého obrazu světa na antický dokládá též protiklad mezi „starou Evropou“ (římský svět severně od středomořského prostoru) a „novou Evropou“ (nové oblasti na severu a východě, otevřené v 9. a 10. století pokřesťanstvím).⁹⁶⁾ Oskar Halecki upozornil, že hranice mezi starou a novou Evropou probíhá od severozápadu a jihovýchod. To se nekryje zcela s dualismem 18. století mezi severským a jižním systémem. Toho si všiml i kritický duch Augusta Ludwiga Schlözera: ten v úvodu svých „Severských dějin“ z roku 1771 označil definici pojmu „severský“ za „svévolnou“ a „relativistickou“ a místo toho navrhl – předznamenáváje tím 19. století – jako historické skutečnosti více přiměřenou dělicí linii Evropy, probíhající podél Labe a Dunaje.⁹⁷⁾ Schlözer ovšem nemohl překonat severo-jižní schéma své doby a přes své pochybnosti se mu v zásadě přizpůsobil.⁹⁸⁾

to cest: z ruského území se dotýkaly pouze nejsevernějších oblastí u Ledového oceánu a jsou vlastně spíše zprávy expedic na dosud neznámý „sever“.⁸⁴⁾

Jestliže mělo používání pojmu „sever“ natolik všeobecný rozsah, pak se vnučuje otázka: z čeho resultuje přiřazení Ruska nebo též Polska k severu Evropy? Právě pro období 18. a raného 19. století budeme nejdříve chtít hledat odpověď v severní poloze postpetrovského ruského „hlavního města severu“⁸⁵⁾ Petrohradu,⁸⁶⁾ „Palmyře severu“.⁸⁷⁾ Jistě byl severský systém dotvořen teprve postupem Ruska k Baltu pod Petrem Velikým, dokonce se participace na baltském prostoru jeví v představách 18. století jako nutný předpoklad pro přiřazení k severskému systému.⁸⁸⁾ Nicméně ukazují doklady, které zčásti pochází z období před více než sto lety, že též vnitrozemská Moskevská Rus byla pocitována jako „půlnoční“, tedy severní.⁸⁹⁾

Kořeny přiřazení národů a zemí, které my dnes považujeme za východoevropské, k severní oblasti bude nutné hledat především v tradici antického obrazu světa: „půlnoční“ národy sídlily na území, které leželo severně civilizovaného světa antiky, a to jak západofímského „occidens“ tak východofímského „oriens“;⁹⁰⁾ tomu odpovídá, že evropské části antického světa platily ještě počátkem 19. století za „jižní Evropu“.⁹¹⁾ Představa o severo-j jižním rozdělení Evropy však pravděpodobně nebyla zděděna z antiky kontinuálně,⁹²⁾ nýbrž byla ve středověku doplněna další představou, odpovídajícím našemu dnešnímu chápání východní Evropy;⁹³⁾ nejpozději v období humanismu, současně se znovuobjevením Ruska, byla opět oživena antická představa a – přinejmenším ve střední Evropě⁹⁴⁾ – opět pozvednuta ke všeobecné vzdělávací tradici, takže tato se mohla na počátku 19. století opírat o nejméně třísetletou kontinuitu.⁹⁵⁾ V tomto čase by nějaký jiný středověký pohled – i kdyby snad skutečně existoval – byl bezezbytku potlačen.

Návaznost raně novověkého obrazu světa na antický dokládá též protiklad mezi „starou Evropou“ (římský svět severně od středomořského prostoru) a „novou Evropou“ (nové oblasti na severu a východě, otevřené v 9. a 10. století pokřesťanstvím).⁹⁶⁾ Oskar Halecki upozornil, že hranice mezi starou a novou Evropou probíhá od severozápadu a jihovýchod. To se nekryje zcela s dualismem 18. století mezi severským a jižním systémem. Toho si všiml i kritický duch Augusta Ludwiga Schlözera: ten v úvodu svých „Severských dějin“ z roku 1771 označil definici pojmu „severský“ za „svévolnou“ a „relativistickou“ a místo toho navrhl – předznamenáváje tím 19. století – jako historické skutečnosti více přiměřenou dělicí linii Evropy, probíhající podél Labe a Dunaje.⁹⁷⁾ Schlözer ovšem nemohl překonat severo-j jižní schéma své doby a přes své pochybnosti se mu v zásadě přizpůsobil.⁹⁸⁾

II. Ze „severu“ na východ: změna a její podmínky

1. Datace

Na tomto místě nemá být probíráno, jaké severojižní, východozápadní, severozápadně-jihovýchodní nebo jakékoliv jiné „osy“, „oblasti napětí“ apod. fakticky existovaly v Evropě, čím byly podmíněny, v čem se manifestovaly.⁹⁹⁾ Předložený pokus si – mnohem skromněji – klade za cíl ozřejmit pouze změnu terminologie a v ní se zrcadlícího historického vědomí a naznačit její některé zpětné vlivy na něj. Při tom je nutné z prostorových důvodů rezignovat na znázornění komplexních sociálních, sociálně psychologických a všeobecně politických podmínek této změny.¹⁰⁰⁾ Obrátme se tedy ke změně geografického přiřazení této oblasti: pro nás současníky leží kdysi „severské“ Rusko, dokonce více nebo méně širší oblast za jeho hranicemi, včetně tzv. „světa Slovanů“, ve východní Evropě, a sice tak dlouhý čas, že už si to ani nijak jinak nepamatujeme. Je možné toto otočení evropské politické větrné růžice ohraničit daty?

Příležitostně poznámky z 18. století, Rusko prý leží přece jen na východě, představují ojedinělé odůvodnitelné výjimky, které neoslabují pravidlo. Tak např. vycházela poznámka greifswaldského profesora Johanna Philippa Plathena z roku 1709, že bude asi „těžké dokázat, že na mapě Evropy Rusko leží více severně než východně“ ze strategie, zastávané Švédskem, odrazit ruské nároky v Pobaltí.¹⁰¹⁾ „Barriere de l'est“ byla sice v pozdním 17. a v 18. století jedna z cílových představ francouzské zahraniční politiky, název však může být sotva posouván do blízkosti moderně chápané „východní politiky“, zdá se, že spíše odvozen od objektu, eliminace Rakouska.¹⁰²⁾ „Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker“ Johanna Thunmanna (1774)¹⁰³⁾ v žádné případě nepředjímá termín „východoevropské dějiny“: Thunmann se mnohem více zabývá národy jihovýchodní Evropy, „které mají na současný systém států žádný nebo pouze mizivý vliv“,¹⁰⁴⁾ a jeho krátká polemika s recenzentem (Schlözer?) na konci knihy, která se sice vztahuje na Rusko, je spíše marginální.¹⁰⁵⁾ Dokonce i v roce 1802 publikované „Historisch-critische Analecten zur Erläuterung der Geschichte des Ostens von Europa“¹⁰⁶⁾ vřatislavského historika Bandtkeho, které propagovaly lepší porozumění pro Poláky a Slovanů, byly, pokud se týče formulace svého titulu, výjimkou.¹⁰⁷⁾ Neboť ještě za Goethových pozdějších let ležel „východ“ pochopitelně v Orientu (dnes bychom řekli „na Blízkém a Dálném východě“); v případě jeho díla „West-östlicher Diwan“ například asi žádný současník nemyslel na slovan-ské země.¹⁰⁸⁾

Stabilita těchto světových stran dostává již v obou prvních desetiletích 19. století trhliny. Johann Gottfried Herder ((1803) se ještě držel starého jihoseverního schématu, nicméně již připustil první nejasnosti.¹⁰⁹⁾ Schenkendorf, který jinak užíval severských klišé svých stejně smýšlejících současníků éry osvobozeneckých válek, viděl jednu, když hovořil o Rusku, Moskvu „im hohen Ost“ (1815), přičemž se „hoch“ pravděpodobně odvozovalo od představy severu.¹¹⁰⁾ V „Politische Komödie“ Friedricha Rückerta je požár a vzkříšení Moskvy spatřováno na „severovýchodní obloze“.¹¹¹⁾ Občasná lokalizace Ruska na východě v politické lyrice osvobozeneckých válek je jistě spíše důsledek příhodně pocítované metaforiky ranních červánků, východu slunce a spásy než odvrácení od zatím všeobecné „severské“ představy Ruska.¹¹²⁾

Na vídeňském kongresu byly v diplomacii poprvé zásadně zpochybněny základy severojižního dualismu,¹¹³⁾ i když mělo trvat až do pozdních třicátých let, než se v rámci evropské „pentarchie“ začalo hovořit o „východních mocnostech“ (Rakousko, Prusko a Rusko).¹¹⁴⁾ Ve stejné době (1837) si v Praze jeden časopis s titulem „Ost und West“ vytkl za cíl „literární zprostředkování mezi slovanským východem a Německem“.¹¹⁵⁾ V německé publicistice čtyřicátých let sice se ještě najdou poukazy na staré severojižní rozdělení, nicméně nové myšlení v kategoriích východ-západ se šířilo více a více. Nejpozději od krymské války neleželo Rusko nikde jinde než na východě Evropy,¹¹⁶⁾ jak dokonce definoval Friedrich Wilhelm von Reden: „Evropské Rusko je východní Evropa.“¹¹⁷⁾

Formulaci „východoevropské dějiny“ jako nadřazený pojem pro ruské a polské dějiny však našel autor poprvé v roce 1860 v tehdy publikovaném čtvrtém svazku „Geschichte der russischen Staates“ od Ernsta Herrmanna, který k tomu v předmluvě uvedl, že „natolik podrobné pojednání o východoevropských dějinách poslední čtvrtiny minulého (tj. 18., H. L.) století“ jistě nebude „vyžadovat omluvného ospravedlnění“.¹¹⁸⁾

2. Čtyři vědecké disciplíny

Jak mohlo být v náznamech ukázáno, odehrála se změna od severní k východní lokalizaci Ruska, přibližně mezi napoleonskými válkami a krymskou válkou. Aby bylo možné zjistit podmínky této změny, je nejdříve nutné věnovat pozornost několika vědeckým disciplínám.

a) Po novém uspořádání Evropy na vídeňském kongresu ztratila představa o dualitě severního a jižního systém ve velké míře reálnou oporu. Brzo se v geograficko-statistické literatuře¹¹⁹⁾ prosadilo období experimentů, během kterého byla tradiční evropská dělicí kriteria různě obmě-

Stabilita těchto světových stran dostává již v obou prvních desetiletích 19. století trhliny. Johann Gottfried Herder ((1803) se ještě držel starého jihoseverního schématu, nicméně již připustil první nejasnosti.¹⁰⁹⁾ Schenkendorf, který jinak užíval severských klišé svých stejně smýšlejících současníků éry osvobozeneců, viděl jednou, když hovořil o Rusku, Moskvu „im hohen Ost“ (1815), přičemž se „hoch“ pravděpodobně odvozovalo od představy severu.¹¹⁰⁾ V „Politische Komödie“ Friedricha Rückerta je požár a vzkříšení Moskvy spatřováno na „severovýchodní obloze“.¹¹¹⁾ Občasná lokalizace Ruska na východě v politické lyrice osvobozeneců je jistě spíše důsledek příhodně pocitované metaforiky ranních červánků, východu slunce a spásy než odvrácení od zatím všeobecné „severské“ představy Ruska.¹¹²⁾

Na vídeňském kongresu byly v diplomacii poprvé zásadně zpochybněny základy severojižního dualismu,¹¹³⁾ i když mělo trvat až do pozdních třicátých let, než se v rámci evropské „pentarchie“ začalo hovořit o „východních mocnostech“ (Rakousko, Prusko a Rusko).¹¹⁴⁾ Ve stejné době (1837) si v Praze jeden časopis s titulem „Ost und West“ vytkl za cíl „literární zprostředkování mezi slovanským východem a Německem“.¹¹⁵⁾ V německé publicistice čtyřicátých let sice se ještě najdou poukazy na staré severojižní rozdělení, nicméně nové myšlení v kategoriích východ-západ se šířilo více a více. Nejpozději od krymské války neleželo Rusko nikde jinde než na východě Evropy,¹¹⁶⁾ jak dokonce definoval Friedrich Wilhelm von Reden: „Evropské Rusko je východní Evropa.“¹¹⁷⁾

Formulaci „východoevropské dějiny“ jako nadřazený pojem pro ruské a polské dějiny však našel autor poprvé v roce 1860 v tehdy publikovaném čtvrtém svazku „Geschichte der russischen Staates“ od Ernsta Herrmanna, který k tomu v předmluvě uvedl, že „natolik podrobné pojednání o východoevropských dějinách poslední čtvrtiny minulého (tj. 18., H. L.) století“ jistě nebude „vyžadovat omluvného ospravedlnění“.¹¹⁸⁾

2. Čtyři vědecké disciplíny

Jak mohlo být v náznamech ukázáno, odehrála se změna od severní k východní lokalizaci Ruska, přibližně mezi napoleonskými válkami a krymskou válkou. Aby bylo možné zjistit podmínky této změny, je nejdříve nutné věnovat pozornost několika vědeckým disciplínám.

a) Po novém uspořádání Evropy na vídeňském kongresu ztratila představa o dualitě severního a jižního systém ve velké míře reálnou oporu. Brzo se v geograficko-statistické literatuře¹¹⁹⁾ prosadilo období experimentů, během kterého byla tradiční evropská dělící kriteria různě obmě-

ňována. Samo o sobě strukturované členění kontinentu podle velikosti států, vládní formy, světových stran ale též již podle přirozených prostorů¹²⁰⁾ bylo navíc autor od autora prováděno rozdílně. Tak si stěžoval roku 1844 geograf F. H. Ungewitter na „systematikaření“ svých německých kolegů, kteří dělají „Evropu na západní a východní, na jižní, střední a severní a na kdovíco ještě.“¹²¹⁾

Díky tomu lze vedle tradiční lokalizace Ruska na severu¹²²⁾ již velmi brzo najít téměř moderní rozčlenění na západní a východní Evropu podél linie od ústí Finského zálivu k severovýchodnímu pobřeží Jadranu¹²³⁾; na druhé straně přiřazení Ruska k severní Evropě nebylo ještě dlouho zcela opuštěno. Novým perspektivám se učinilo zadost kompromisním pojmem „severní a východní Evropa“¹²⁴⁾ nebo „severovýchodní Evropa“¹²⁵⁾, který ostatně použil i Hegel v roce 1840 ve své kapitole „geografické základy světových dějin“,¹²⁶⁾ občas bylo Rusko v jednom a téže díle zahrnuto střídavě do severní a východní Evropy.¹²⁷⁾ Nejpozději od 60. let 19. století však byla „východní Evropa“ v geografické literatuře pevně etablovaným pojmem, který se samozřejmě vztahoval především na Rusko.¹²⁸⁾

b) V germánské jazykovědě a vědě o dávnověku získal skandinávský sever od doby bratří Grimmů podstatně na vědecké atraktivitě. To stimulovalo potřebu společného pojmu pro germánské státy severu. I když do proniknutí Petrova Ruska do evropské politiky pojem „půlnoc“ Evropy v užším slova smyslu příležitostně zahrnoval pouze skandinávské státy,¹²⁹⁾ všeobecně se v 18. století pod termínem „severský“ prosadilo, jak již bylo ukázáno, široké pojetí (včetně Polska, Ruska atd.). Toto se nyní, v epoše tvorby národních kategorií, ukázalo ve své šíři jako nepraktické. Tak byl Ernst Moritz Arndt nucen, když měl na mysli Skandinávii, hovořit tradičním vymežujícím způsobem¹³⁰⁾ o „západním severu (westlicher Norden)“;¹³¹⁾ „Moskvany (Moskowiter)“ označil dokonce ještě na přelomu století v již tenkrát zastaralém úzu jako „dálněseverní (hochnordisch)“ národ.¹³²⁾ Již během první poloviny 19. století se význam slova „severský“¹³³⁾ zúžoval stále více na synonymum ke „skandinávský“, přičemž zahrnoval též oblasti pod dánskou nadvládou (Island, Grónsko a Faerské ostrovy. V tomto užším smyslu¹³⁴⁾ byl pojem „severský“ používán nejdříve ve spojení jako „severský dávnověk“,¹³⁵⁾ „severská mytologie“, „severské básnické umění“¹³⁶⁾ a též „severská filosofie“,¹³⁷⁾ občas se objevuje zjevně nutná specifikace „seversko-germánský“ (nordisch-germanisch).¹³⁸⁾ Významové varianty slova „severský“ ve slovní zásobě současníků určitou dobu navzájem konkurovaly. Užší (skandinávská) významová varianta byla rozšířená v oblasti vzdělání, ovlivněném germanistikou, na poli obchodu¹³⁹⁾ a mezinárodní politiky bylo slovo „severský“ chápáno

až do poloviny století v tradičním smyslu: k „severským mocnostem“¹⁴⁰⁾ náležely ještě Meyerově konverzačním lexikonu z roku 1853 „Švédsko a Norsko, Dánsko a Rusko“.¹⁴¹⁾ Teprve poté se pojem „severský“ jednoznačně prosadil též v politicko-historickém ohledu v užším, našemu současnému jazykovému úzu důvěrném smyslu.¹⁴²⁾

Tuto linii lze sledovat až do současnosti: Skandinavismus druhé poloviny století operoval slovem „severský (nordisch)“¹⁴³⁾ v éře Viléma II. tolik módní „cesty do severních zemí“¹⁴⁴⁾ směřovaly ke skandinávskému nebo islandskému pobřeží (samozřejmě přitom byl příležitostně navštěvován též východní Balt, dokonce i Petrohrad): nicméně se zde spisovatelé cestovních románů již cítili nuceni omluvit, že slovo „sever“ pojali tak široce.¹⁴⁵⁾ Obzvláštní rozkvět zažil pojem „severský-nordický“ ve 20. století, především v rasovém učení Třetí říše.¹⁴⁶⁾

c) Slovanská filologie, rozvíjí se současně s germanistickou nordistikou, vedla k posílení vědomí slovanské pospolitosti i odlišnosti. V souvislosti s nadšením pro národní svéráz v epoše národního „obrození“ v tomto regionu se Evropě jevily v rostoucí míře jako důležitější jazykově národní rozlišovací znaky než kritéria státních systémů nebo z antiky převzatá vzdělávací tradice. Slovanská část Evropy byla tedy stále více nazývána jako jednota; nakonec byla identifikována s východní Evropou.¹⁴⁷⁾

Členění Slovanů prodělalo obrat od severojižního a východozápadnímu dělení spolu: Goethe ještě rozlišoval v tradičním smyslu mezi jižními a severními Slovany¹⁴⁸⁾ (tento pojmový pár byl znám již déle).¹⁴⁹⁾ Ernst Moritz Arndt měl se svým názorem, že kozáci jsou „původně jižní Slované“, ve smyslu staré terminologie téměř pravdu – vždyť kozáci žili na – již v antice známém a tudíž k Evropě přináležícím) – jihu Ruska.¹⁵⁰⁾ Že Čech Karel Sladkovský označil ještě v roce 1867 ruskou flotilu jako „severoslovanskou flotilu“,¹⁵¹⁾ však již bylo určitým anachronismem, neboť mezitím se prosadilo nové východozápadní myšlení nejen v politice, nýbrž našlo svoji paralelu i v dualismu „východních“ a „západních“ Slovanů.¹⁵²⁾ Toto řešení ovšem neobstálo před kritickým pohledem filologů, stejně jako pojem „severozápadní Slované“.¹⁵³⁾ Nakonec zvítězilo na jazykových kriteriích spočívající rozdělení na východní, západní a jižní Slovany.

Nové vědomí slovanské pospolitosti vedlo současně se změněnou evropskou situací k tomu, že němečtí a maďarští liberálové od 30. let 19. století pociťovali „panslavismus“ za ohrožení z východu, z východní Evropy, a označili jej za strašidlo.¹⁵⁴⁾

d) Zájem o Orient dosáhl svého rozkvětu v prvních desetiletích 19. století“ a z nauky o Zemi vycházejícího slunce – die Kunde vom Morgen-

až do poloviny století v tradičním smyslu: k „severským mocnostem“¹⁴⁰⁾ náležely ještě Meyerově konverzačním lexikonu z roku 1853 „Švédsko a Norsko, Dánsko a Rusko“.¹⁴¹⁾ Teprve poté se pojem „severský“ jednoznačně prosadil též v politicko-historickém ohledu v užším, našemu současnému jazykovému úzu důvěrném smyslu.¹⁴²⁾

Tuto linii lze sledovat až do současnosti: Skandinavismus druhé poloviny století operoval slovem „severský (nordisch)“¹⁴³⁾ v éře Viléma II. tolik módní „cesty do severních zemí“¹⁴⁴⁾ směřovaly ke skandinávskému nebo islandskému pobřeží (samozřejmě přitom byl příležitostně navštěvován též východní Balt, dokonce i Petrohrad): nicméně se zde spisovatelé cestovních románů již cítili nuceni omluvit, že slovo „sever“ pojali tak široce.¹⁴⁵⁾ Obzvláštní rozkvět zažil pojem „severský-nordický“ ve 20. století, především v rasovém učení Třetí říše.¹⁴⁶⁾

c) Slovanická filologie, rozvíjejí se současně s germanistickou nordistikou, vedla k posílení vědomí slovanské pospolitosti i odlišnosti. V souvislosti s nadšením pro národní svéráz v epoše národního „obrození“ v tomto regionu se Evropějevily v rostoucí míře jako důležitější jazykově národní rozlišovací znaky než kritéria státních systémů nebo z antiky převzatá vzdělávací tradice. Slovanická část Evropy byla tedy stále více nazývána jako jednota; nakonec byla identifikována s východní Evropou.¹⁴⁷⁾

Členění Slovanů prodělalo obrat od severojižního a východozápadnímu dělení spolu: Goethe ještě rozlišoval v tradičním smyslu mezi jižními a severními Slovanými¹⁴⁸⁾ (tento pojmový pár byl znám již dříve).¹⁴⁹⁾ Ernst Moritz Arndt měl se svým názorem, že kozáci jsou „původně jižní Slované“, ve smyslu staré terminologie téměř pravdu – vždyť kozáci žili na – již v antice známém a tudíž k Evropě přináležícím) – jihu Ruska.¹⁵⁰⁾ Že Čech Karel Sladkovský označil ještě v roce 1867 ruskou flotilu jako „severoslovanickou flotilu“¹⁵¹⁾ však již bylo určitým anachronismem, neboť mezitím se prosadilo nové východozápadní myšlení nejen v politice, nýbrž našlo svoji paralelu i v dualismu „východních“ a „západních“ Slovanů.¹⁵²⁾ Toto řešení ovšem neobstálo před kritickým pohledem filologů, stejně jako pojem „severozápadní Slované“.¹⁵³⁾ Nakonec zvítězilo na jazykových kritériích spočívající rozdělení na východní, západní a jižní Slovanů.

Nové vědomí slovanské pospolitosti vedlo současně se změnou evropskou situací k tomu, že němečtí a maďarští liberálové od 30. let 19. století pocítovali „panslavismus“ za ohrožení z východu, z východní Evropy, a označili jej za strašidlo.¹⁵⁴⁾

d) Zájem o Orient dosáhl svého rozkvětu v prvních desetiletích 19. století“ a z nauky o Zemi vycházejícího slunce – die Kunde vom Morgen-

lande) se po skončení tureckých válek vyvinul vědní obor, jenž na základě četných studií a především překladů připravil půdu pro recepci „orientálie“ nejrůznější proveniencí (Persie, Arábie, Indie, Čína). V době romantismu, kdy se např. Friedrich Rückert nebo Friedrich Schlegel věnovali nejen literární vědě a překladům, ale také orientalistice jakožto vědní disciplíně, „Orient“ neboli Východ se stal součástí duchovního světa takřka každého literárního vzdělance.¹⁵⁵⁾ Když Rückert parodoval Goetha: „Als der West war durchkostet, hat er (Goethe) jetzt den Ost entmostet“ – poté, co vyčerpá – Goethe (Západ, pustil se do odšťavňování Východu), tak Východem mínil samozřejmě Orient.¹⁵⁶⁾

Skutečnost, že se evropská vzdělanost obrátila v 19. století k vysoce vyvinutým orientálním kulturám (k heroické Arábii, kultivované Persii, citlivé a hluboce humánní Indii, k Číně ...), ovšem neznamená, že by bylo možné odhlédnout od tradičního napětí obsažené v tomto topu.¹⁵⁷⁾ od chvíle, kdy se poprvé objevilo turecké nebezpečí, až do počátku novověku pocit ohrožení násilnickou a nevypočitatelnou rozpínavostí Osmanské říše trval. Bylo-li v předběžné době jako „východní“ a „východoevropské“ označováno především Rusko, pak to bylo – zcela záměrně – vnímáno jako synonymum „Orient“, a módní zájem o tento Orient tak mohl být přenesen také na Rusko – i když spíše v podobě negativního zájmu o brutálnější stránky Orientu.¹⁵⁸⁾

V souladu s tímto procesem se nyní nabízela možnost promítnout romanticky pojatý konflikt mezi Východem a Západem také do vztahu mezi Evropou a Ruskem, a v obecné rovině dokonce i do vztahu mezi západní a východní Evropou. – K důsledkům rovnice Orient = Východ = Asie a úvahám o tom, že Rusko je na východě a tedy zemí asijskou, se dostaneme později.¹⁵⁹⁾

Pokus využít dvojnárodnosti pojmu Východ (východní Evropa i Orient) a sloučit orientalistiku s vědou o východní Evropě se ovšem neseťkal s úspěchem: platí to např. o editorsky náročném¹⁶⁰⁾ vídeňském „Forschungsinstitut für Osten und Orient“,¹⁶¹⁾ založeném 1916 Rudolfem Geyerem a Hansem Uebersbergerem, a rovněž o edici „Literaturen (sic) des Ostens in Einzeldarstellungen“ z třicátých let našeho století, rozdělené na dvě řady (na literaturu národů evropských¹⁶²⁾ a asijských. Často dnes přitom přehlízíme, že paralelně s výše popsáním zúžením pojmu „sever“ došlo také k rozšíření pojmu „východ“, který se původně na Rusko popř. dnešní tzv. východoevropské země vůbec nevztahoval. Uplatňovat pojem Východ v goethovském smyslu na země východní Evropy by proto bylo stejným omylem¹⁶³⁾ jako se domnívat, že

Leibnizova snaha o vědecktější přístup k tzv. „orientálnímu“ se týkala také přístupu ke slovanským národům.¹⁶⁴⁾

V tomto kontextu je však třeba se zmínit ještě o jedné vedlejší pojmové linii, vycházející z logiky staršího vývoje: pracovní ji můžeme nazvat „evropským Orientem“.¹⁶⁵⁾ Potřeba nového názvu pro region označovaný dnes jako jihovýchodní Evropa nastala ve chvíli, kdy na jedné straně nebylo ještě zcela jasno o lokalizaci Ruska, nazývaného tradičně ještě stále, avšak již určitými pochybnostmi zemí severskou, a na straně druhé již bylo třeba souhrnného názvu pro země a státy, které se osvobodily od Osmanské říše, jako např. evropská část Turecka. Po krymské válce byl proto pojem „evropský Orient“ posléze nahrazen novým pojmem „východní Evropa“, platným dodnes.

3. Politické události a publicistika

Pro třibení smyslu pro východoevropská specifika však mnohem důležitější roli než výše zmíněné vědecké obory (geografie, germanistika, slavistika, orientalistika) sehrály samy politické události, jež v západní a střední Evropě vzbudily zájem a ovlivnily pak také představy o Rusku a „severní“, popř. „východní“ Evropě.

Jeden z prvních milníků na této cestě byl vztyčen na Vídeňském kongresu: právě zde naléhavě vyvstala již dříve formulovaná potřeba prostředníka mezi severním a jižním systémem, jejichž dualismus ztrácel tvář v tvář nově uspořádané Evropě a rodící se evropské pentarchii na významu; většinou přebíralo tuto roli Německo, někdy společně s Nizozemím. Vznikl tak pojem „Europe intermédiaire“, „střední Evropa“, který se poprvé vyskytl v rámci diplomatických jednání probíhajících v rámci Vídeňského kongresu.¹⁶⁶⁾ Teprve z tohoto hlediska lze pochopit skutečný obsah nového pojmu východní Evropa.

Již v průběhu napoleonských válek, jež byly vyvrcholením tzv. severského pojetí,¹⁶⁷⁾ se setkáme s nápadným vzrůstem sympatií vůči kozákům, tzv. „severským zachráncům“; po bezprostřední zkušenosti s nimi však přestali být považováni za mytické hrdiny, a naopak znovu ožil topos severského barbarství,¹⁶⁸⁾ „barbarie septentrionale.“¹⁶⁹⁾ Za Mikuláše I. se postoj střední a východní Evropy vůči Rusku rapidně změnil: jestliže se např. ve francouzské publicistice, ale nejen tam, setkáme s tvrzením, že za Petra Velikého se Rusko europeizovalo a od Orientu odvrátilo,¹⁷⁰⁾ pak za Mikuláše nastal obrat a Rusko se opět vrátilo na Východ.¹⁷¹⁾

Na tento posun v hodnocení upozornila celá řada studií z posledních tří desetiletí, zabývajících se rusofóbií, konzervativním rusofilstvím a vůbec

Leibnizova snaha o vědecktější přístup k tzv. „orientálnímu“ se týkala také přístupu ke slovanským národům.¹⁶⁴⁾

V tomto kontextu je však třeba se zmínit ještě o jedné vedlejší pojmové linii, vycházející z logiky staršího vývoje: pracovní ji můžeme nazvat „evropským Orientem“.¹⁶⁵⁾ Potřeba nového názvu pro region označovaný dnes jako jihovýchodní Evropa nastala ve chvíli, kdy na jedné straně nebylo ještě zcela jasno o lokalizaci Ruska, nazývaného tradičně ještě stále, avšak již určitými pochybnostmi země severskou, a na straně druhé již bylo třeba souhrnného názvu pro země a státy, které se osvobodily od Osmanské říše, jako např. evropská část Turecka. Po krymské válce byl proto pojem „evropský Orient“ posléze nahrazen novým pojmem „východní Evropa“, platným dodnes.

3. Politické události a publicistika

Pro tříbení smyslu pro východoevropská specifika však mnohem důležitější roli než výše zmíněné vědecké obory (geografie, germanistika, slavistika, orientalistika) sehrály samy politické události, jež v západní a střední Evropě vzbudily zájem a ovlivnily pak také představy o Rusku a „severní“, popř. „východní“ Evropě.

Jeden z prvních milníků na této cestě byl vztyčen na Vídeňském kongresu: právě zde naléhavě vyvstala již dříve formulovaná potřeba prostředníka mezi severním a jižním systémem, jejichž dualismus ztrácel tvář v tvář nově uspořádané Evropě a rodící se evropské pentarchii na významu; většinou přebíralo tuto roli Německo, někdy společně s Nizozemím. Vznikl tak pojem „Europe intermédiaire“, „střední Evropa“, který se poprvé vyskytl v rámci diplomatických jednání probíhajících v rámci Vídeňského kongresu.¹⁶⁶⁾ Teprve z tohoto hlediska lze pochopit skutečný obsah nového pojmu východní Evropa.

Již v průběhu napoleonských válek, jež byly vyvrcholením tzv. severského pojetí,¹⁶⁷⁾ se setkáme s nápadným vzrůstem sympatií vůči kozákům, tzv. „severským zachráncům“; po bezprostřední zkušenosti s nimi však přestali být považováni za mytické hrdiny, a naopak znovu ožil topos severského barbarství,¹⁶⁸⁾ „barbarie septentrionale.“¹⁶⁹⁾ Za Mikuláše I. se postoj střední a východní Evropy vůči Rusku rapidně změnil: jestliže se např. ve francouzské publicistice, ale nejen tam, setkáme s tvrzením, že za Petra Velikého se Rusko europeizovalo a od Orientu odvrátilo,¹⁷⁰⁾ pak za Mikuláše nastal obrat a Rusko se opět vrátilo na Východ.¹⁷¹⁾

Na tento posun v hodnocení upozornila celá řada studií z posledních tří desetiletí, zabývajících se rusofóbií, konzervativním rusofilstvím a vůbec

obrazem, který si 19. století o Rusku vytvořilo:¹⁷²⁾ byla-li v Anglii středem zájmu otázka sounáležitosti Ruska s Orientem,¹⁷³⁾ pak v kontinentální Evropě bylo především ze strany liberálních kruhů vystaveno konservativní Rusko kritice. Podobně zaměřena byla také rusofobie francouzská,¹⁷⁴⁾ podněcovaná především emigranty z Polska:¹⁷⁵⁾ po polském povstání let 1830/31 byl poměr evropských sympatií pro Polsko a jeho rusofobii k rusofilství a k nepřátelství vůči Polákům asi vyrovnaný. Lokalizace Ruska do východní Evropy je úzce spojena právě s těmito událostmi, a především s jejich následky.

Až do této doby však byly Polsko i Rusko považovány stále ještě za severské země:¹⁷⁶⁾ v roce 1830 nazval Montalembert povstalecký Krakov za „la lumière du Nord“;¹⁷⁷⁾ Polsko bylo nazýváno „Francií Severu“;¹⁷⁹⁾ „mladé Polsko“ na „Severu“ se mělo stát protějškem „mladé Itálie“ v Evropě jižní;¹⁷⁸⁾ obrozené Polsko mělo sehrát roli obranného valu proti „invasion des barbares du Nord“.¹⁸⁰⁾ V předbřeznové politické lyrice bylo Rusko i po období tzv. „Polenlieder“ považováno za zemi severskou: v „Grenzphantasie N. N. N ...“ (1842) Franze Dingelstedta začíná na ruské hranici noc a bída, zkrátka sever: „Diesseits – Europa, das gedankenleiche, / Jenseits – die neue Jugend Asiens ...“¹⁸¹⁾ Ve Freiligrathově „Kinderlied II“ přichází (samozřejmě v politickém smyslu) Mikuláš „mit der nächsten Schlittenbahn (...) von Norden, über Oder, Elbe...“.¹⁸²⁾

Avšak Rusko začíná být v této době spojováno stále častěji s představou Východu, Orientu: v básni „Zur Cholerazeit“ Anastasia Grüna z roku 1831 přilétá anděl s varující zvěstí „vom Osten, wo der Tag wohnt und der Zar“;¹⁸³⁾ v „Ostwind im April 1842“ Hoffmanna von Fallersleben čteme: „Ostwind, warum / willst du dein Blasen nicht lassen? / Weißt ja, wie sehr wir dich hassen / werde doch stumm“.¹⁸⁴⁾ Markýz de Custine, jenž přispěl ke vzniku francouzské rusofobie stejně významně jako Urquhart k anglické, varoval ve své „La Russie en 1839“ před ruskou invazí, jestliže „les écluses du Nord se lèveront de nouveau sur nous“, avšak „cet empire colossal ...se lever tout à coup devant (soi) à l'orient de l'Europe“.¹⁸⁵⁾ Arnoldu Rugeovi a ostatním přemýšlivějším současníkům však už bylo kolem roku 1840 jasné, že tuto terminologickou rozkolísanost způsobily především proměny v politickém uspořádání Evropy: „Na denní světlo se tak dostávají jak poměry v západoevropském čtyřspolku, tak také postupující uvolňování bývalé Svaté aliance, pro jejíž členy se už příznačně nedostává společného jednotícího názvu, protože pojmy jako „severské mocnosti“ nebo „východní Evropa“ už zcela nevyhovují.“¹⁸⁶⁾

Zásahem Ruska do revolučních událostí roku 1848/49 a krymskou válkou pak byl v následujícím desetiletí završen proces, jímž byla tato země

definitivně lokalizována na východ.¹⁸⁷⁾ Kniha Karla Hageny „Die östliche Frage“ (1854) se zabývala především úlohou Ruska v tehdejší evropské politice;¹⁸⁸⁾ teprve na posledních třech stranách se věnuje „otázce Východu v užším slova smyslu, tedy Turecku“.¹⁸⁹⁾ A bojovaly-li ve válce severské mezi sebou mocnosti severské, tak pro krymskou válku, v níž stály proti sobě mocnosti Orientu, Osmanská říše a nejnověji také na východ lokalizované Rusko, se nabízelo označení „válka orientální“;¹⁹⁰⁾ neboť tak, jak proti sobě stály v „severské válce“ mocnosti severské, tak nyní, v tzv. „orientální válce“, proti sobě vytáhly do boje orientální Osmanská říše a Rusko, v nedávné minulosti prohlášené rovněž za zemi „východní“.

III. Okrajové fenomény pojmu východní Evropa

Dosud jsme sledovali, kdy a za jakých okolností byla určitá skupina zemí kladena do severní nebo východní Evropy. Na Rusko jsme se přitom soustředili zejména proto, že v této době došlo ke změnám uvnitř tzv. severského systému států: Rusko se zmocnilo rozsáhlých polských území a zbývající část Polska byla v etatisticky uvažujícím 19. století přidělena tehdy novým „středoevropským“ mocnostem Prusku a Rakousku. V desetiletích před první světovou válkou byl tedy pojem „východní Evropa“ takřka totožný s Ruskem, a leccos z tohoto pojmu zůstalo v obecném povědomí zachováno také po roce 1918, kdy se začal uplatňovat také na nově vzniklé státy. Diskuse o předmětu tzv. „východoevropských dějin“¹⁹¹⁾ začala proto zcela příznačně probíhat právě za této geopolitické konstelace.

Závěrem se proto ještě musíme věnovat ještě některým okrajovým jevům nově vymezeného pojmu východní Evropy, abychom mohli na jedné straně obhájit jeho historickou oprávněnost, a na druhé pak sledovat jeho vznik a historické proměny.

Rusko: asijské nebo poloasijské?

Koncem třicátých 19. století se na různých místech Evropy včetně Ruska samotného začalo diskutovat o historické i stávající úloze Ruska (Urquhart, de Custine, Čaadajev ad.). Ústředním problémem této diskuse však byl především vztah Ruska k Evropě; od této doby byl v ruské publicistice nahrazen pojem Evropy – s výjimkou její ruské části – synonymem „západ“.¹⁹²⁾ Tato terminologická změna však musela být pouze výsledkem „východní“ pozice, kterou Rusku přisoudili publicisté „západu“.

v Evropě,²¹⁰ významně přispěly k vzájemnému pochopení a tím k poklesu napětí: práh citlivosti vůči ztotožňování Ruska popř. Sovětského svazu s Asií se podstatně snížil. Nečekaně a v nevhodný okamžik však tento již domněle mrtvý topos znovu oživil Rudi Dutschke svým pokusem „postavit Lenina opět na nohy“.²¹¹ Jeho argumenty vycházely zejména z diskuze o „asijském způsobu výroby“.²¹² Přes Wittfogela²¹³ a Lenina se Dutschke vrátil zase k Marxovi a Engelsovi, kteří se později ovšem již značně vzdálili od představ, které zastávali za krymské války.²¹⁴

2. „Vostok“ a „Východ“

V německém jazyce zřejmě pokročilo ztotožnění Ruska a východní Evropy s Východem nejdále. Sami ruští spisovatelé však svou zemi jako východní nenazvali patrně nikdy; slovem „vostok“ se v ruštině označuje výhradně Orient;²¹⁵ „vostokoveděnije“ lze přeložit sice jako „Ostkunde“, vědu o východních zemích, avšak ve skutečnosti označuje výhradně orientalistiku. S ohledem k tomuto posunu by tedy bylo zcela vyloučené označovat široké spektrum filosoficko-historické problematiky vztahu mezi Východem a Západem slovním spojením, v němž by figurovalo slovo *vostok*; v Rusku se hovoří vždy o „Rusku a Západu“ nebo „Rusku a Evropě“.²¹⁶ Ruské „Vostok“ nemá nic společného s naším protikladem mezi Východem a Západem; pro Rusy samotné se Rusko nachází kdesi uprostřed mezi „Západem“ a „Vostokem“, jinými slovy mezi „Evropou a Orientem“, „Evropou a Asií“.²¹⁷ Se sebeidentifikací Ruska s Asií se setkáme – po počátcích ruského nacionalismu v třicátých a čtyřicátých letech 19. století a v tzv. amurském období z konce padesátých let – až po revolučním roce 1917, a to jen v případě tzv. „Euroasiatů“.²¹⁸ Bez ohledu na to je však třeba velmi přesně odlišit otázku „Východ-Západ“, jak ji chápe ruská publicistika, od stejnojmenného fenoménu v literatuře německé, kde je jedním z těchto slov označováno samo Rusko²¹⁹.

Také ve francouzštině nebo v angličtině se – navzdory chápání Ruska jako země východní Evropy – vztahují pojmy „l'orient“ nebo „the East“ převážně k Blízkému, Střednímu nebo Dálnému východu. Teprve rozdělení světa po 1945 s sebou také přineslo protiklad „East and West“, odpovídající politickým hranicím mezi Východem a Západem, aniž by byl ovšem tento dualismus ve slovníku mezinárodních organizací nahradil tradiční rozdíl mezi „Orientem a Okcidentem“.²²⁰ (Nemůžeme se zde sice podrobněji zabývat sémantickými rozdíly mezi anglickým termínem „Eastern Europe“ a německým „Osteuropa“,²²¹ nicméně do širšího okruhu pojednávané problematiky tento lingvistický fenomén bezesporu patří.)

v Evropě,²¹⁰ významně přispěly k vzájemnému pochopení a tím k poklesu napětí: práh citlivosti vůči ztotožňování Ruska popř. Sovětského svazu s Asií se podstatně snížil. Nečekaně a v nevhodný okamžik však tento již domněle mrtvý topos znovu oživil Rudi Dutschke svým pokusem „postavit Lenina opět na nohy“.²¹¹ Jeho argumenty vycházely zejména z diskuze o „asijském způsobu výroby“.²¹² Přes Wittfogela²¹³ a Lenina se Dutschke vrátil zase k Marxovi a Engelsovi, kteří se později ovšem již značně vzdálili od představ, které zastávali za krymské války.²¹⁴

2. „Vostok“ a „Východ“

V německém jazyce zřejmě pokročilo ztotožnění Ruska a východní Evropy s Východem nejdále. Sami ruští spisovatelé však svou zemi jako východní nenazvali patrně nikdy; slovem „vostok“ se v ruštině označuje výhradně Orient,²¹⁵ „vostokoveděnije“ lze přeložit sice jako „Ostkunde“, vědu o východních zemích, avšak ve skutečnosti označuje výhradně orientalistiku. S ohledem k tomuto posunu by tedy bylo zcela vyloučené označovat široké spektrum filosoficko-historické problematiky vztahu mezi Východem a Západem slovním spojením, v němž by figurovalo slovo *vostok*; v Rusku se hovoří vždy o „Rusku a Západu“ nebo „Rusku a Evropě“.²¹⁶ Ruské „Vostok“ nemá nic společného s naším protikladem mezi Východem a Západem; pro Rusy samotné se Rusko nachází kdesi uprostřed mezi „Západem“ a „Vostokem“, jinými slovy mezi „Evropou a Orientem“, „Evropou a Asií“.²¹⁷ Se sebeidentifikací Ruska s Asií se setkáme – po počátcích ruského nacionalismu v třicátých a čtyřicátých letech 19. století a v tzv. amurském období z konce padesátých let - až po revolučním roce 1917, a to jen v případě tzv. „Euroasiatů“.²¹⁸ Bez ohledu na to je však třeba velmi přesně odlišit otázku „Východ-Západ“, jak ji chápe ruská publicistika, od stejnojmenného fenoménu v literatuře německé, kde je jedním z těchto slov označováno samo Rusko²¹⁹.

Také ve francouzštině nebo v angličtině se – navzdory chápání Ruska jako země východní Evropy – vztahují pojmy „l'orient“ nebo „the East“ převážně k Blízkému, Střednímu nebo Dálnému východu. Teprve rozdělení světa po 1945 s sebou také přineslo protiklad „East and West“, odpovídající politickým hranicím mezi Východem a Západem, aniž by byl ovšem tento dualismus ve slovníku mezinárodních organizací nahradil tradiční rozdíl mezi „Orientem a Okcidentem“.²²⁰ (Nemůžeme se zde sice podrobněji zabývat sémantickými rozdíly mezi anglickým termínem „Eastern Europe“ a německým „Osteuropa“,²²¹ nicméně do širšího okruhu pojednávané problematiky tento lingvistický fenomén bezesporu patří.)

Na rozdíl od jiných evropských jazyků dosáhl v souvislosti s Ruskem, východní Evropou, Slovany a fenoménem poloasijskosti v němčině pojem Východ²²² rozměrů politického mýtu. Schubart inspiroval svou příznačně nazvanou knihou „Europa und die Seele des Ostens“²²³ řadu dalších autorů, kteří pak v rámci věd o východní Evropě tento pojem dále rozvíjeli a upřesňovali.²²⁴ S ohledem na specifický obsahový náboj pojmu „Osten“ tak mohla vzniknout v němčině slovní spojení, která jsou v jiných jazycích – a v samotné němčině pak ve spojení s jinými světovými stranami – zcela nemyslitelná: např. Ostvölker, Ostbewegung, Ostsprachen, Ostarbeit – a s opačným významem zase Ostarbeiter, Ostkunde, Ostpolitik, Ostforschung, Ostverwendung (vojáci), Ostsemester atd. Kromě toho existují v němčině ještě takřka nepřeložitelná epiteta jako „ostischer Mensch“, „ostische Seele“, „ostische Rasse“ atd.

Duchovním centrem německého mýtu o Východě byl především časopis „Die Tat“ (1909–1939), silně ovlivněný Arthurem Moellerem van den Bruck a jeho recepcí Dostojevského.²²⁵ Abychom rozsah neuchopitelnosti a mlhavosti pojmu Východ přiblížili aspoň částečně, zmiňme se o několika heslech, jež z několika ročníků časopisu Die Tat excerpoval Hans Hecker: bohatství národa, síla rasy, hrozící barbarství, destruktivní nekulturnost, amorfnost slovanských mas, záhadnost, tajemnost, chaos, potřeba nechat se ovládat jiným národem (např. pruskými Němci); na druhé straně je ovšem zase pokládán Východ za „nositele budoucnosti“, za mladý, dosud neprobuzený, nadaný hlubokou vírou v ducha a humánnost atd. „Východ“ tu tedy představuje nebezpečí, ale současně také naději.²²⁶

Pouze z tohoto specificky německy chápaného pojmu „Východ“, jehož počátky sahají až do šedesátých let minulého století, se postupně mohl vyvinout topos, přežívající v podobě politického hesla až dodnes: „Drang nach Osten“.²²⁷ Právě kvůli nemožnosti postihnout v překladu skutečný význam pojmu „Osten“ bývá bývá onen „Drang nach Osten“ citován v cizojazyčné politické literatuře většinou ve své původní jazykové podobě. Lingvistické i etymologické analýzy však mezitím prokázaly, že jeho kořeny tkví v Pobaltí šedesátých let minulého století, v době kritického střetu mezi stavovským a národnostním smýšlením. Vyšší společenské vrstvy jím vyjadřovaly defenzivní postoj vůči rusifikačním tendencím a národnímu obrození v Pobaltí, jež vycházelo zejména z nižších vrstev a postupně se z něho vyprofilovala národnostní pozice německá. Poprvé se s tímto totem setkáme roku 1861 již ve formě citátu, kde je zároveň také přesvědčivým dokladem falešných významů, které se na něj později navrstvily: polský historik Karol Szajnocha napsal, že to, „co nyní Němci ve snaze se ospravedlnit a zaštitit se osudovou nezbytností nazývají proniká-

ním na východ (Drang nach Osten), vlastně vždy bylo a je pronikáním do všech světových stran ...²²⁸⁾ Onen „Drang nach Osten“ je dodnes považován za jakýsi národní stereotyp, za svého druhu iracionální model pro současnou anebo dokonce historickou „východní“ politiku německých středoevropských dynastických států, jehož počátky spadají někdy až do středověku. O síle, kterou se tento ve své podstatě idealistický topos – zřejmě jako součást obrazu nepřítelů v současné marxistické historiografii – dodnes vyznačuje, svědčí mj. např. přecitlivělé reakce na pokusy o kritickou analýzu historického kontextu tohoto pojmu a tím také o jeho ideologickou relativizaci.²²⁹⁾

3. Církev na „Východě“

I když bylo Rusko před pootočením větrné růžice za napoleonských válek považováno téměř bezvýhradně za zem severskou, nesmíme v této souvislosti přehlédnout další významný fenomén, který vykazuje naopak zase dlouholetou tradici „východní“.

Není to jen onen tradiční historický protiklad mezi evropským Východem a Západem, jehož stopy můžeme najít možná již v antické polaritě mezi Achájci a Trójany, mezi Řeky a Peršany, Římem a Byzancí, *occidentem* a *orientem*. V souvislosti s vývojem německého pojmu „Osten“ a především pak po vzniku sovětského státu na tomto „Východě“ se toto staré napětí mezi Východem a Západem promítlo také do současnosti²³⁰⁾ a zrodil se zjednodušený mýtus „Východu“ a „Západu“, uplatňovaný na Rusko popř. na celou východní Evropu. Bouráním tohoto ideologického pseudomýtu 19. a 20. století se úspěšně zabýval především Kurt Goldammer.²³¹⁾

V tomto pseudomýtu sehrál významnou roli především protiklad mezi východním a západním křesťanstvím – mezi Římem a Byzancí: také zde bychom měli – už s ohledem k papežskému schizmatu roku 1054 – uvést věci na pravou míru.²³²⁾ Také zde se setkáváme (i když v menším rozsahu) s určitou terminologickou kontinuitou, která sahá od antických a posléze středověkých představ o „Východě“ až do našich dnů: jedná se o ustálený obrat „nationes christianorum orientaliū“,²³³⁾ označení nelatinských církví jako církví „východních“, souhrnně dokonce jako „ecclesia orientalis“.²³⁴⁾

Představovalo-li pro římskokatolickou církev východní křesťanství již od velkého schizmatu především herezi, a proto se stalo také předmětem snah o znovusjednocení,²³⁵⁾ tak protestanté v něm spatřovali především určitou alternativu. U zrodu vědeckého zájmu jak o východní křesťanství, tak také o slovanské jazyky²³⁶⁾ proto stála právě reformovaná církev.

ním na východ (Drang nach Osten), vlastně vždy bylo a je pronikáním do všech světových stran ...²²⁸⁾ Onen „Drang nach Osten“ je dodnes považován za jakýsi národní stereotyp, za svého druhu iracionální model pro současnou anebo dokonce historickou „východní“ politiku německých středoevropských dynastických států, jehož počátky spadají někdy až do středověku. O síle, kterou se tento ve své podstatě idealistický topos – zřejmě jako součást obrazu nepřítele v současné marxistické historiografii – dodnes vyznačuje, svědčí mj. např. přecitlivělé reakce na pokusy o kritickou analýzu historického kontextu tohoto pojmu a tím také o jeho ideologickou relativizaci.²²⁹⁾

3. Církev na „Východě“

I když bylo Rusko před pootočením větrné růžice za napoleonských válek považováno téměř bezvýhradně za zem severskou, nesmíme v této souvislosti přehlédnout další významný fenomén, který vykazuje naopak zase dlouholetou tradici „východní“.

Není to jen onen tradiční historický protiklad mezi evropským Východem a Západem, jehož stopy můžeme najít možná již v antické polaritě mezi Achájci a Trójany, mezi Řeky a Peršany, Římem a Byzancí, *occidentem* a *orientem*. V souvislosti s vývojem německého pojmu „Osten“ a především pak po vzniku sovětského státu na tomto „Východě“ se toto staré napětí mezi Východem a Západem promítlo také do současnosti²³⁰⁾ a zrodil se zjednodušený mýtus „Východu“ a „Západu“, uplatňovaný na Rusko popř. na celou východní Evropu. Bouráním tohoto ideologického pseudomýtu 19. a 20. století se úspěšně zabýval především Kurt Goldammer.²³¹⁾

V tomto pseudomýtu sehrál významnou roli především protiklad mezi východním a západním křesťanstvím – mezi Římem a Byzancí: také zde bychom měli – už s ohledem k papežskému schizmatu roku 1054 – uvést věci na pravou míru.²³²⁾ Také zde se setkáváme (i když v menším rozsahu) s určitou terminologickou kontinuitou, která sahá od antických a posléze středověkých představ o „Východě“ až do našich dnů: jedná se o ustálený obrat „nationes christianorum orientaliū“,²³³⁾ označení nelatinských církví jako církví „východních“, souhrnně dokonce jako „ecclesia orientalis“.²³⁴⁾

Představovalo-li pro římskokatolickou církev východní křesťanství již od velkého schizmatu především herezi, a proto se stalo také předmětem snah o znovusjednocení,²³⁵⁾ tak protestanté v něm spatřovali především určitou alternativu. U zrodu vědeckého zájmu jak o východní křesťanství, tak také o slovanské jazyky²³⁶⁾ proto stála právě reformovaná církev.

Pro studium tohoto fenoménu se jak římskokatolické církvi, tak i reformovaným denominacím nabízely především geograficky blízké ortodoxní církve Osmanské říše, zvláště pak „řecká“; ruská církev, která nikdy nebyla ovládnuta Osmanskou říší, se v centru evropského zájmu ocitla zase v době, kdy byla „znovuobjevena“ Moskva. Navzdory tendenci lokalizovat Rusko do severní Evropy se však nikdy nesetkáme s tím, že by byla ruská církev označena za církev severskou; ortodoxní církve byly nadále obecně definovány jako církve „orientální“, tedy východní.²³⁷⁾ Jestliže pietista August Hermann Francke nazval středisko pro studium církevně slovanských záležitostí „Collegium orientale“, a nikoli „septentrionale“, bylo to dáno především těmito souvislostmi.²³⁸⁾

Ke zcela mimořádnému pojetí „východu“ dospěl Heinrich Jung-Stillling, jedna z významných duchovních osobností: pod vlivem archaického mystického očekávání spásy z Východu, dobového nadšení Orientem a v neposlední řadě také pod vlivem orientální zednářské symboliky formuloval mezi lety 1796 a 1799 vizi velkolepé poutnické cesty Kristovy církve, směřující ze zkaženého Západu (Antikrist pocházel tehdy z Francie) na Východ. Různé průvody poutníků se měly setkat buď v Solymě u Samarkandu anebo někde v oblasti mezi Kavkazem a Kaspickým mořem. Jeden z nich měl směřovat přes Petrohrad, Moskvu, Tobolsk a Bucharu, napříč tzv. „půlnoční zónou“ Ruska. Praktickým důsledkem této utopie byla vlna německých buditeckých osídlenců v Rusku.²³⁹⁾

Právě v církevní oblasti zůstaly konverzační pojmy jako Východ a Západ zcela nedotčeny již zmíněným protikladem mezi severem a jihem. Na tuto nepřerušenu tradici také navázal název časopisu „Orient und Okzident. Blätter für Theologie, Ethik und Soziologie“, jehož vydavatelé Nikolaj Berdjajev, Fritz Lieb a Paul Schütz se od počátku třicátých let věnovali vztahu mezi (ruskou) ortodoxií a západní (protestantskou) církvi. Ekumenické poslání zde bylo navíc ještě doplněno představami o východní, tedy z „ruské duše“ pramenící zbožnosti,²⁴⁰⁾ inspirované Dostojevského dílem.

4. Dozvuky starého „severu“

a) Terminologické relikty

V čtyřicátých a padesátých letech 19. století bylo sice Rusko považováno převážně za součást východní Evropy, avšak současně bylo vnímáno také jako země severská:²⁴¹⁾ v anglické a francouzské diplomatické korespondenci i v publicistice bývaly často „východní mocnosti“ Svaté aliance označovány jako „the Conservative Governments of the North Europe“;

„northern courts“, „Cabinets du Nord“²⁴²⁾ apod. Charakteristický je pro tuto situaci – o některých dalších příkladech jsme se již zmínili²⁴³⁾ – terminologický zmatek v anonymně vydané knize Carla Theodora Ferdinanda Grüna „Die osteuropäische Gefahr“ z roku 1848, jež vyšla znovu právě v době krymské války:²⁴⁴⁾ Rusko je tam popisováno jako „nejodlehlejší a nejlépe opevněný evropský stát“, rozprostírající se „v severovýchodních končinách“;²⁴⁵⁾ hovoří se tu o „situaci na východě Evropy“, čímž jsou kromě Ruska míněny ještě další slovanské národy, jihovýchodní Evropa, Sedmihradsko, Maďarsko atd., a vůbec celý „rusko-turecký spor roku 1853“; není to rok, vstoupil do Konstantinopole plavovlasý nordický národ (tzn. Rusové, H.L.)“.²⁴⁶⁾ Podobně oslavuje také v úvodu ke své již dříve napsané, avšak teprve 1863 po lednovém povstání v Polsku vydané knize „Légendes démocratiques du Nord“, kdy Paul Michelet Polsko sice jako „le coeur du Nord“;²⁴⁷⁾ avšak již na první stránce označuje Kosciuszka za „posledního rytíře a prvního občana dans l'orient de l'Europe“;²⁴⁸⁾ „sever“ v názvu knihy zahrnuje sice také Maďarsko, Polsko a Rumunsko,²⁴⁹⁾ ale Maďaři, Poláci a Rumuni tu současně vystupují také jako „les nations orientales“, kteří ochraňují „les peuples de l'Occident“ před tatarským, tureckým a ruským nebezpečím.²⁵⁰⁾ Micheletovy poněkud pozdní a značně nedůsledné odkazy na „severský“ topos v případě východní Evropy lze zřejmě pokládat za projev jeho panegyrického a heroického pojetí dějin.²⁵¹⁾

Také v dobách, kdy bylo Rusko považováno za zemi východní, se můžeme ještě setkat s přežíváním staré terminologie: také v druhé polovině 19. století může být výraz „severský“ synonymem pro „ruský“, i když poněkud antikvovaným. Bez skrupulí se ho však užívalo, jestliže bylo třeba navodit určitou poetickou nebo heroickou náladu (např. u Micheleta),²⁵²⁾ nebo naopak zdůraznit ironický odstup.²⁵³⁾

Dalším dokladem přežívání je z tohoto hlediska např. přejmenování v Lipsku vycházející „Russische Revue“ roku 1864 na „Nordische Revue“. Změna názvu byla sice odůvodněna rozšířením záběru na „obecně mezinárodní časopis“, avšak se zeměmi severní Evropy nebo přímo se Skandinávií měl tematicky pramálo společného. Slovo „Nordisch“ zde figurovalo jako pojem nadřazený slovu „Russisch“.²⁵⁴⁾

Ve dvacátém století však upadl tento pojem v zapomnění. Jedinou výjimkou je v tomto ohledu pařížská „Banque de l'Europe du Nord“, která je v majetku SSSR.²⁵⁵⁾ Takže snad přece jen tak docela zapomenut není? Mohli bychom se s ním možná ještě setkat v konservativním diplomatickém slovníku, kde se pojmy 19. století udržely ještě poměrně dlouho: počátkem Výmarské republiky bylo reorganizováno berlínské ministerstvo

„northern courts“, „Cabinets du Nord“²⁴²⁾ apod. Charakteristický je pro tuto situaci – o některých dalších příkladech jsme se již zmínili²⁴³⁾ – terminologický zmatek v anonymně vydané knize Carla Theodora Ferdinanda Grüna „Die osteuropäische Gefahr“ z roku 1848, jež vyšla znovu právě v době krymské války.²⁴⁴⁾ Rusko je tam popisováno jako „nejodlehlejší a nejlépe opevněný evropský stát“, rozprostírající se „v severovýchodních končinách“;²⁴⁵⁾ hovoří se tu o „situaci na východě Evropy“, čímž jsou kromě Ruska míněny ještě další slovanské národy, jihovýchodní Evropa, Sedmihradsko, Maďarsko atd., a vůbec celý „rusko-turecký spor roku 1853“; není to rok, vstoupil do Konstantinopole plavovlasý nordický národ (tzn. Rusové, H.L.)²⁴⁶⁾ Podobně oslavuje také v úvodu ke své již dříve napsané, avšak teprve 1863 po lednovém povstání v Polsku vydané knize „Légendes démocratiques du Nord“, kdy Paul Michelet Polsko sice jako „le coeur du Nord“²⁴⁷⁾ avšak již na první stránce označuje Kosciuszka za „posledního rytíře a prvního občana dans l'orient de l'Europe“;²⁴⁸⁾ „sever“ v názvu knihy zahrnuje sice také Maďarsko, Polsko a Rumunsko,²⁴⁹⁾ ale Maďaři, Poláci a Rumuni tu současně vystupují také jako „les nations orientales“, kteří ochraňují „les peuples de l'Occident“ před tatarským, tureckým a ruským nebezpečím.²⁵⁰⁾ Micheletovy poněkud pozdní a značně nedůsledné odkazy na „severský“ topos v případě východní Evropy lze zřejmě pokládat za projev jeho panegyrického a heroického pojetí dějin.²⁵¹⁾

Také v dobách, kdy bylo Rusko považováno za zemi východní, se můžeme ještě setkat s přežíváním staré terminologie: také v druhé polovině 19. století může být výraz „severský“ synonymem pro „ruský“, i když poněkud antikvovaným. Bez skrupulí se ho však užívalo, jestliže bylo třeba navodit určitou poetickou nebo heroickou náladu (např. u Micheleta),²⁵²⁾ nebo naopak zdůraznit ironický odstup.²⁵³⁾

Dalším dokladem přežívání je z tohoto hlediska např. přejmenování v Lipsku vycházející „Russische Revue“ roku 1864 na „Nordische Revue“. Změna názvu byla sice odůvodněna rozšířením záběru na „obecně mezinárodní časopis“, avšak se zeměmi severní Evropy nebo přímo se Skandinávií měl tematicky pramálo společného. Slovo „Nordisch“ zde figurovalo jako pojem nadřazený slovu „Russisch“.²⁵⁴⁾

Ve dvacátém století však upadl tento pojem v zapomnění. Jedinou výjimkou je v tomto ohledu pařížská „Banque de l'Europe du Nord“, která je v majetku SSSR.²⁵⁵⁾ Takže snad přece jen tak docela zapomenut není? Mohli bychom se s ním možná ještě setkat v konservativním diplomatickém slovníku, kde se pojmy 19. století udržely ještě poměrně dlouho: počátkem Výmarské republiky bylo reorganizováno berlínské ministerstvo

zahraničí podle regionálního principu. Nejdřív bylo oddělení šest, od roku 1921 pak tři²⁵⁶⁾ pro různé skupiny zemí. V roce 1920 bylo čtvrté oddělení pověřeno styky s Lotyšskem, Litvou, Estonskem, Ukrajinou, Persií, Polskem, Skandinávií a Kavkazem.²⁵⁷⁾ S výjimkou Pruska obsahuje tento rejstřík všechny státy označované dříve za tzv. „severské“. Také Rusko bylo zahrnuto do jednoho celku se zeměmi, které byly kdysi jeho součástí. Persie, jež do tohoto rámce zdánlivě nezapadá, tehdy zřejmě představovala sféru ruského vlivu;²⁵⁸⁾ když se sovětské Rusko svých zájmů v Persii vzdalo, byla tato země přerazena do oddělení pro země Středního východu. Rovněž mezi lety 1921 a 1936, kdy byla pro skupiny těchto zemí vyhrazena oddělení II až IV,²⁵⁹⁾ bylo IV. oddělení s tzv. „severskými“ zeměmi sloučeno s východoasijskými zeměmi;²⁶⁰⁾ původně „jižní“ země byly v kompetenci II. oddělení; Anglií, Amerikou, Afrikou a Orientem se zabývalo III. oddělení.

b) „Ruský medvěd“

V souvislosti s tradičně „severským“ ruským motivem bychom se na tomto místě měli zmínit ještě o fenoménu „ruského medvěda“.

Afgánský král Abdur-Rachman prý přirovnal roku 1885 svou zemi k „chudé koze“, na niž dostali zálsuk medvěd a lev.²⁶¹⁾ Afgánistán mezi ruským a anglickým impériem – nedávno jsme měli opět příležitost tuto situaci zažít. Lev je erbovním zvířetem Britů. Medvěd se ovšem ve znaku Moskvy nebo Ruska nikdy nevyskytoval. Jedno z etymologických vysvětlení původu „Moskvy“, podle něhož pochází toto slovo z merianského jazyka, v němž byla Moskva označena za „medvědicí“, asi sotva překročilo okruh odborných diskusí a ztěžilo mohlo vstoupit do obecného povědomí.²⁶²⁾ Odkud tedy pochází tato rozšířená a všem důvěrně známá alegorie Ruska? V roce 1928 psal Thomas Mann o Tolstého „asiatismu“, ve své podstatě namířeném proti reformám Petra Velikého a civilizačním snahám, a jedním slovem jej charakterizoval jako postoj „medvěda“.²⁶³⁾

Při pátrání po původu této alegorie se přidržme nejprve heraldiky: na obou stranách velké státní pečeti Ivana IV. se vyskytují dva okrajové štíty s medvědy: první z nich se nachází ve znaku Tveru – zřejmě šlo o záměnu se znakem Permu, druhý pak v městském znaku Novgorodu, na němž společně s rysem (?)²⁶⁴⁾ podpírá schodiště s „posochem“, vladařským žezlem.²⁶⁵⁾ Na velké moskevské státní pečeti z konce 17. století se mezi již poměrně značným počtem erbů nových území, obklopujících dvojhlavého orla, vyskytují také tři emblémy s medvědy. Tyto zvířecí motivy pak přešly, zejména v době barokní, do řady městských znaků. S motivy vyskytujícími se na Korbově reprodukci²⁶⁶⁾ se setkáme v přesnějších popisech z pozdější doby: Jaroslavl (hnědý stojící medvěd v stříbrném štítě, v levé

tlapě drží zlatou sekyru s dlouhým topůrkem),²⁶⁷⁾ Perm (zlatý medvěd v červeném poli kráčející po čtyřech nohou (za cara Alexeje Michajloviče byl znak rozšířen ještě o zlatou knihu (bibli?) na zádech medvěda a o zlatý kříž nad ním),²⁶⁸⁾ a Novgorod (medvěd a rys se mezitím proměnili ve dvojici medvědů, kteří z obou stran podpírají trůn (dříve schodiště) s vladařskými insigniemi.²⁶⁹⁾ Ani na nejnovějším a nejúplnějším „Velkém ruském státním znaku“ se – odhlédneme-li od medvěda na méně významných okrajových znacích běloruských a litevských knížectví – medvěd nevyskytuje.²⁷⁰⁾ Na střední a malé podobě státního znaku²⁷¹⁾ se na jednom z osmi vedlejších znaků v křídlech dvouhlavého orla vyskytuje medvěd již jen v případě Novgorodu, ovšem až k nepoznání deformovaný sousedními znaky Kijevského a Vladimírského knížectví.

Žádnému ze znaků s heraldickým motivem medvěda se tedy nepodařilo proniknout až do celostátního symbolu.^{271a)} Přesto se medvěd stal bezesporu nejpopulárnějším symbolem Ruska i Sovětského svazu. Využili toho i organizátoři moskevské Olympiády v roce 1980, když navrhli známého maskota „Míšu“.²⁷²⁾ Navzdory této skutečnosti je však medvěd poměrně jednoznačným symbolem ohrožení ze strany ruské, popř. sovětské politiky.

S pozoruhodnou symbolikou tohoto druhu jsme se mohli setkat 1980 na titulním listu přílohy deníku Die Zeit: na mapu Blízkého východu proniká ze severu, tedy z Ruska, kozácká jízda, transpotéry s raketami a bojový vrtulník zahalený mračny prachu; v pozadí výjevu vlaje idealizovaná carská vlajka, na horním okraji plochy je bojově skloněná sovětská vlajka; hranice jsou tu zdobeny formou vodních toků, jimiž se k jihu valí proudy krve; v centru této alegorie se nachází předimenzovaný medvěd – s ostrými drápy, rozevřenou tlamou a tlapou spočívající na Afganistánu. Pod tímto výjevem se nachází nápis: „Kdy bude mít medvěd dost? Dějiny ruské expanzivity“.²⁷³⁾

Na jistém anglickém letáku z roku 1812, na němž se vyskytují všechna dosud známá ruská topoi, je malý Napoleon („Little Boney“) stojící po kolena ve sněhu; Rusko je zde zastoupeno alegorickou figurou s medvědíma nohama, drtícími vojáky Grande Armée, a s hrůzostrašně vyzáblou antropomorfní horní polovinou těla připomínající dábla - s vyteřštěnými očima a vyceněnými zuby, se dvěma mrazivými proudy označenými „North“ a „North East“ vycházejícími z nozder, s ledovcem místo klobouku („Mountain of Ice“), v pozadí černé nebe se světlým pruhem („Polar Star“); v jedné ruce břitvu („Russian Steel“) a druhou rukou svírající nos mrznoucímu, plačícímu a o slitování prosícímu Napoleonovi, tato příšera hrozí: „Invade My Country indeed ...I'll Shave – Freeze' – and Bury you in Snow ...you little Monkey“.²⁷⁴⁾

tlapě drží zlatou sekyru s dlouhým topůrkem),²⁶⁷⁾ Perm (zlatý medvěd v červeném poli kráčející po čtyřech nohou (za cara Alexeje Michajloviče byl znak rozšířen ještě o zlatou knihu (bibli?) na zádech medvěda a o zlatý kříž nad ním),²⁶⁸⁾ a Novgorod (medvěd a rys se mezitím proměnili ve dvojici medvědů, kteří z obou stran podpírají trůn (dříve schodiště) s vladěšskými insigniemi.²⁶⁹⁾ Ani na nejnovějším a nejúplnějším „Velkém ruském státním znaku“ se – odhlédneme-li od medvěda na méně významných okrajových znacích běloruských a litevských knížectví – medvěd nevyskytuje.²⁷⁰⁾ Na střední a malé podobě státního znaku²⁷¹⁾ se na jednom z osmi vedlejších znaků v křídlech dvouhlavého orla vyskytuje medvěd již jen v případě Novgorodu, ovšem až k nepoznání deformovaný sousedními znaky Kijevského a Vladimírského knížectví.

Žádnému ze znaků s heraldickým motivem medvěda se tedy nepodařilo proniknout až do celostátního symbolu.^{271a)} Přesto se medvěd stal bezesporu nejpopulárnějším symbolem Ruska i Sovětského svazu. Využili toho i organizátoři moskevské Olympiády v roce 1980, když navrhli známého maskota „Míšu“.²⁷²⁾ Navzdory této skutečnosti je však medvěd poměrně jednoznačným symbolem ohrožení ze strany ruské, popř. sovětské politiky.

S pozoruhodnou symbolikou tohoto druhu jsme se mohli setkat 1980 na titulním listu přílohy deníku Die Zeit: na mapu Blízkého východu proniká ze severu, tedy z Ruska, kozácká jízda, transpotéry s raketami a bojový vrtulník zahalený mračny prachu; v pozadí výjevu vlaje idealizovaná carská vlajka, na horním okraji plochy je bojově skloněná sovětská vlajka; hranice jsou tu zpodobeny formou vodních toků, jimiž se k jihu valí proudy krve; v centru této alegorie se nachází předimenzovaný medvěd – s ostrými drápy, rozevřenou tlamou a tlapou spočívající na Afganistánu. Pod tímto výjevem se nachází nápis: „Kdy bude mít medvěd dost? Dějiny ruské expanzivity“.²⁷³⁾

Na jistém anglickém letáku z roku 1812, na němž se vyskytují všechna dosud známá ruská topoi, je malý Napoleon („Little Boney“) stojící po kolena ve sněhu; Rusko je zde zastoupeno alegorickou figurou s medvědíma nohama, drtícími vojáky Grande Armée, a s hrůzostrašně vyzáblou antropomorfní horní polovinou těla připomínající ďábla - s vytržštěnými očima a vyceněnými zuby, se dvěma mrazivými proudy označenými „North“ a „North East“ vycházejícími z nozder, s ledovcem místo klobouku („Mountain of Ice“), v pozadí černé nebe se světlým pruhem („Polar Star“); v jedné ruce břitvu („Russian Steel“) a druhou rukou svírající nos mrznuocímu, plačícímu a o slitování prosícímu Napoleonovi, tato příšera hrozí: „Invade My Country indeed ...I'll Shave – Freeze – and Bury you in Snow ...you little Monkey“.²⁷⁴⁾

S medvědem jako symbolem divošství se však můžeme setkat i dříve. V komedii *The Roaring Girl* od Thomase Middletona a Thomase Dekkera z roku 1611 se jistý šlechtic ptá svého známého na jeho syna: „Is he still wild?“, a dostane se mu odpovědi: „As is a Russian bear“.²⁷⁵⁾ V Shakesperově dramatu *Macbeth* z téhož roku se přiznává Lear k tomu, že by se raději utkal s hrůzostrašným pohledem huňatého ruského medvěda než s duchem zavražděného Banqua.²⁷⁶⁾ Vydavatel dramatu *The Roaring Girl* Andor Gomme jej doprovodil komentářem, v němž vysvětluje, že medvědi se jako lovná zvěř dováželi z Ruska, „and their fierceness became proverbial“.²⁷⁷⁾ V tehdejší Anglii však byli známi rovněž tzv. „tančící medvědi“,²⁷⁸⁾ obecně považovaní za medvědy „ruské“: existují dobové dokumenty o tom, že zvláštního vyslance Borise Godunova označovali Londýňané za „tančícího medvěda“.²⁷⁹⁾ Z tančících ruských medvědů odvozuje topos medvěda také Eckhardt Matthes: vychází přitom z Herbersteinových „Commentarii“, kde se nachází příběh o medvědovi, jenž se jedné mrazivé moskevské zimy vydal až do lidských příbytků, jejichž obyvatelé před ním v hrůze prchli a sami pak zmrzli.²⁸⁰⁾ Můžeme tedy s jistotou prohlásit, že nejpozději od 16. století byl spojován „ruský medvěd“ s představou čehosi obzvlášť divokého. Tento význam nakonec převážil nad pohádkovou představou medvěda jako roztomile nešikovného tulpase.²⁸¹⁾

Kořeny tohoto motivu sahají až do dávné minulosti. Nejdůležitější roli zde patrně nesehrály ani tak severoruské pohanské kulty, na jejichž základě se toto zvíře dostalo do heraldiky, ale spíše sémantika středověkých slov.²⁸²⁾ Předměty, zvířata²⁸³⁾ i světové strany²⁸⁴⁾ měly svůj spirituální, často dokonce mnohovýznamový²⁸⁵⁾ obsah – a bylo tomu tak i v případě medvěda, zvířete reprezentujícího sever – na hvězdné mapě vlastně dodnes;²⁸⁶⁾ již starozákonní Židé spojovali ovšem sever s představou pekla.²⁸⁷⁾ Také ve středověku byl sever vnímán především jako sídlo zla, hříchu a také ďábla, symbolizovaného opět medvědem, a tyto představy se v bestiářích udržely až hluboko 17. století.²⁸⁸⁾

Následující hypotézu se asi podaří sotva kdy dokázat, avšak přesto by neměla zůstat nevyslovena: jako symbol Severu a zároveň také ďábla se stal „ruský medvěd“ stereotypem „severského“ Ruska. Toto tvrzení můžeme opřít o tři argumenty: a) až do 17. století existují důkazy o vztahu mezi medvědem, Severem a zlem, b) jak dokládají anglické prameny, od „znovuobjevení“ Ruska byl medvěd spojován specifickým způsobem právě s touto zemí, a c) Moskvané a Rusové byli v této době lokalizováni, jak je rovněž doloženo, na sever Evropy. Obzvlášť typickým projevem těchto představ je výše citovaný protinapoleonský leták s reprodukcí napůl lid-

ského a napůl medvědího monstra.²⁸⁹⁾ personifikaci Ruska zde doplňují jednoznačně „severské“ atributy, např. „Montain of Ice“. Také mráz a chlad patřili k stereotypním představám o Rusku, např. k personifikaci Ruska jako „generála Zimy“, jenž za druhé světové války zvítězil nad wehrmachtem.

Dospěli jsme tedy na závěr naší úvahy. Byla věnována poměrně vzácnému fenoménu, rozdílnému vnímání geografické polohy určitého státního útvaru, ba dokonce celého kontinentu v průběhu necelého půlstoletí: posunu Ruska ze severu Evropy na její východ, k němuž došlo mezi Vídeňským kongresem a Krymskou válkou. Zkoumali jsme motivy i formy tohoto jevu včetně některých jeho průvodních znaků a konstatovali jsme, že se zde v první linii nejednalo ani tak o posun terminologický, jako spíše o podstatnou změnu politického a ideologického obrazu světa, která se posléze promítla do sféry pojmů. Z redefinice pojmu „východní“ Evropa, jež se udála v 19. století, vznikly opět nové mýty, jež ve spojení s ideologií vedly ke krvavým důsledkům.

Evropská inteligence, politikové, publicisté, zeměpisce i historikové (a s nimi samozřejmě také specialisté pro východní Evropu) tento nový termín převzali; z původní tradice o evropském „Severu“ toho mnoho nezůstalo, odhlédneme-li od některých okrajových a podvědomých jevů. Místo ní nám ovšem dnes publicistika i odborná literatura prezentuje nový „rozhodující dobový fenomén“²⁹⁰⁾ – protiklad mezi Východem a Západem jako svého druhu obecný princip rozdělení světa,²⁹¹⁾ který se uplatňuje dokonce se zpětnou platností.²⁹²⁾ S řadou těchto zpětných projekcí jsme se mohli setkat, patří mezi ně např. téma německé „Ostpolitik“, aplikované dokonce na středověk,²⁹³⁾ a rovněž – v nejširším slova smyslu – nekritické užívání pojmu východní Evropa pro období před rokem 1800.

Sotva se asi najde purista natolik důsledný, aby ze současného jazyka zcela vymýtil všechny anachronismy, anebo trval na tom, že medievisté musí psát své odborné studie v latině či středohornoněmčině. Právě vědomí o historické podmíněnosti pojmu „východní Evropa“ by nás však mělo varovat před nepromyšleným přejímáním falešných představ o kontinuitě.

Pro období přechodu od tradičního světa k moderní době po polovině 18. století užil Reinhard Koselleck pojmu „Sattelzeit“, období přeměny. V tomto relativně krátkém údobí prošly tradiční pojmy, tedy „klasická topoi“, proměnou natolik podstatnou a zásadní, že bez kritického komentáře jsou jejich původní dnes již nesrozumitelné.²⁹⁴⁾ Stejným procesem prošel rovněž pojem „Osteuropa“. Autoři a vydavatelé publikace

ského a napůl medvědího monstra:²⁸⁹⁾ personifikaci Ruska zde doplňují jednoznačně „severské“ atributy, např. „Mountain of Ice“. Také mráz a chlad patřili k stereotypním představám o Rusku, např. k personifikaci Ruska jako „generála Zimy“, jenž za druhé světové války zvítězil nad wehrmachtem.

Dospěli jsme tedy na závěr naší úvahy. Byla věnována poměrně vzácnému fenoménu, rozdílnému vnímání geografické polohy určitého státního útvaru, ba dokonce celého kontinentu v průběhu necelého půlstoletí: posunu Ruska ze severu Evropy na její východ, k němuž došlo mezi Vídeňským kongresem a Krymskou válkou. Zkoumali jsme motivy i formy tohoto jevu včetně některých jeho průvodních znaků a konstatovali jsme, že se zde v první linii nejednalo ani tak o posun terminologický, jako spíše o podstatnou změnu politického a ideologického obrazu světa, která se posléze promítla do sféry pojmů. Z redefinice pojmu „východní“ Evropa, jež se udála v 19. století, vznikly opět nové mýty, jež ve spojení s ideologií vedly ke krvavým důsledkům.

Evropská inteligence, politikové, publicisté, zeměpisce i historikové (a s nimi samozřejmě také specialisté pro východní Evropu) tento nový termín převzali; z původní tradice o evropském „Severu“ toho mnoho nezůstalo, odhlédneme-li od některých okrajových a podvědomých jevů. Místo ní nám ovšem dnes publicistika i odborná literatura prezentuje nový „rozhodující dobový fenomén“²⁹⁰⁾ – protiklad mezi Východem a Západem jako svého druhu obecný princip rozdělení světa,²⁹¹⁾ který se uplatňuje dokonce se zpětnou platností.²⁹²⁾ S řadou těchto zpětných projekcí jsme se mohli setkat, patří mezi ně např. téma německé „Ostpolitik“, aplikované dokonce na středověk,²⁹³⁾ a rovněž – v nejširším slova smyslu – nekritické užívání pojmu východní Evropa pro období před rokem 1800.

Sotva se asi najde purista natolik důsledný, aby ze současného jazyka zcela vymýtil všechny anachronismy, anebo trval na tom, že medievisté musí psát své odborné studie v latině či středohornoněmčině. Právě vědomí o historické podmíněnosti pojmu „východní Evropa“ by nás však mělo varovat před nepromyšleným přejímáním falešných představ o kontinuitě.

Pro období přechodu od tradičního světa k moderní době po polovině 18. století užil Reinhard Koselleck pojmu „Sattelzeit“, období přeměny. V tomto relativně krátkém údobí prošly tradiční pojmy, tedy „klasická topoi“, proměnou natolik podstatnou a zásadní, že bez kritického komentáře jsou jejich původní dnes již nesrozumitelné.²⁹⁴⁾ Stejným procesem prošel rovněž pojem „Osteuropa“. Autoři a vydavatelé publikace

„Geschichtliche Grundbegriffe“ si toho bohužel nebyli příliš vědomi: nejde zde totiž ani tak o pojem sociální či politický, ale především geografický, i když s neobyčejně silným ideologickým nábojem. Tento pojem neprošel jen sémantickými změnami, ale před určitým časovým mezníkem vůbec neexistoval. Jeho vývojovým předchůdcem byl pojem „severní Evropa“. Alespoň v německy mluvících oblastech se objevil teprve v této přechodné době, v oné tzv. „Sattelzeit“. Kolektivním vytěsňováním původních představ o protikladu mezi severem a jihem pak mohlo dojít k tomu, že nyní po více než 120 letech²⁹⁵⁾ tento starý topos o „konfliktu mezi severem a jihem“ znovu ožívá, ovšem už ve zcela pozměněném významu.²⁹⁶⁾

- 1) Přepřacovaný text přednášky pronesené 12. 2. 1982 na výročním shromáždění spolku východoevropských historiků ve Frankfurtu nad Mohanem. Tehdejšími účastníkům diskuse děkuji za cenné podněty a poukazy, stejně jako těm, kteří dodali diskusní příspěvky k různým verzím této až dosud neukončené práce: ke krátkému referátu na konferenci UNESCO ke studiu slovanských kultur ve východním Berlíně v říjnu 1976 – z rukopisu publikace: *Slawische Kulturen in der Geschichte der europäischen Kulturen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. vyd. Gerhard Ziegengeist, Berlin 1982, byl podle sdělení vydavatele můj příspěvek na podnět nakladatelství odstraněn) k přednáškám na Svobodné univerzitě v Berlíně 1. 7. 1981 a na univerzitě v Mohuči 3. 5. 1984, a konečně ke slavnostní přednášce 30.10.1984 na akademické slavnosti univerzity v Kielu u příležitosti 80. narozenin mého prvního marburského učitele východoevropských dějin prof. dr. Georga von Raucha.
- 2) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Vyd. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, sv. 1 a d., Stuttgart 1972 a násl. Zde především úvod R. Kosellecka: sv. 1, s. XIII-XXVII, zvláště s. XIV.
- 3) Snad nejdůležitější příspěvek z posledních let: Klaus Zernack: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. Mnichov 1977. Zde na s. 118 bibliografie dosavadní diskuse; její pokračování po roce 1977 registruje Günther Stökl: *Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft*. 3. přepracované a rozšířené vydání, Stuttgart 1982, s. 229.
- 3) Tak: Oskar Halecki: *Limits and Divisions of European History*. London 1950.
- 4) Např.: Walther Hubatsch: *Die Deutschen und der Norden. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte vom Humanismus bis zur Gegenwart in Dokumenten*. Göttingen 1951, s. 18–20; E. Glässer: *Nordeuropa*, in: Europa. Vyd. Walter Sperling a Adolf Karger., Frankfurt/Main 1981 (Fischer Länderkunde, sv. 8. Současné Fischer Handbücher, sv. 6127 s. 159; Ernst Bertram: *Norden und deutsche Romanik*, in: týž: *Deutsche Gestalten. Fest- und Gedenkreden*. Leipzig 1931, s. 123–146, zde: s. 129; velké množství dokumentů v tomto ohledu prezentuje Heinrich Doerries: *Rußlands Eindringen in Europa in der Epoche Peters des Großen. Studien zur zeitgenössischen Publizistik und Staatenkunde*. Königsberg-Berlin 1939 (Osteuropäische Forschungen. N.F. 26); přiklání se (s. 111 a násl.) ale k mínění, že zařazení Ruska na sever prý bylo již na počátku 18. století anachronismem.

- 5) Heinz Gollwitzer: *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts.* München 1964, s. 68, 74–75 a násl.; Dieter Groh: *Rußland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur politischen Geistesgeschichte.* Neuwied 1961 (*Politica*, sv. 3), s. 82, 85, 99–100, 198; Helmut Neubauer: A. L. Schlözer und die Geschichte Osteuropas, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, N.F. 18 (1970) s. 205 a násl., s. 218.
- 6) Např.: Karl-Heinz Ruffmann: *Das Rußlandbild im England Shakespeares.* Göttingen 1952 (*Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft*, sv. 6), s. 167; Walther Hubatsch: *Unruhe des Nordens. Studien zur deutsch-skandinavischen Geschichte.* Göttingen 1956, s. 67.
- 7) Například v kolínské univerzitní a městské knihovně, jejichž služeb jsem mohl čtvrtstoletí využívat, stojí „Allgemeine Nordische Geschichte“ od A. L. Schlözera (Halle 1771) v systematicce pod G 15 („Dějiny skandinávských zemí“), nikoliv pod G 16 („Dějiny východní Evropy“). Teprve v mladší době byla signatura G 15 znalou rukou doplněna „zde také Pobaltí jako celek“, což starší pojem „severský“ nebyl v jistém smyslu schopn zachytit.
- 8) Viz též dále, pozn. 142.
- 9) Např.: Des Herrn La Combe *Geschichte der Staatsveränderungen des russischen Reiches. Mit Verbesserungen, Zusätzen und Anmerkungen versehen von D. Johann Friedrich Joachim.* Sv. 1, Halle 1761, s. 1: „Rusko je jednou z největších říší na povrchu zemském. Pojímá v sobě severní část Asie a Evropy“.
- 10) K tomu nyní: *Statistik und Staatenbeschreibung in der Neuzeit, vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel 1978.* Vyd. M. Rassem a J. Stagl, Paderborn [atd.] 1980, viz, Qullen und Abhandlungen der Staatesbeschreibung und Statistik, sv. 1.
- 11) Srv. *Historische Grundbegriffe* (viz pozn. 1), s. XXIV.
- 12) (Olaus Magnus) Olai Maagni *Historien, Der Mitnächtigen Länder/ von allerley Thun, Wesens. Condition ... ins Deutsche übersetzt von J. B. Fischer.* Basel 1967. K tomu nyní: Elena Alekseevna Savel'eva: *Olaus Magnus i ego „Istorija severnykh narodov“.* Leningrad 1983. U Olause Magnuse leží hlavní váha na třech říších Skandinávie. Stejně tak viz i Albert Kantzius: *Chronica regnorum aquilonarium. Daniae, Sveciae, Noravegiae.* Argentorati 1546/48.
- 13) Olaus Magnus: *Historien*, používá vedle toho formy: *Die Moschau* (s. 116), *Moschowytten* (s. 220 a jiné), genitiv: „*Der Moschowyster*“ (s. 274) a „*Der Moschowytten*“ (s. 560); *mosqua* (= hlavní město).
- 14) Dvě knihy a dva dodatky, Amberg 1595. – Další vydání viz Friedrich von Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind.* St. Petersburg 1846 (reprint: Amsterdam 1960), sv. 1 s. 356 a násl.
- 15) Martinus Chromer: *Mitnächtischer Völckeren Historien. In welcher viler Nationen/ale nämlich der Polenderen, Slaven [...]* Aus dem Lateinischen übersetzt. (Basel 1562).
- 16) (Herberstein) *Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi [...]* Herberstein [...]. Basel 1571, Ad lectorem (sine pag.). Další příklady viz Doerries: *Eindringen* (viz pozn. 4), s. 111 a násl.
- 17) Vídeň 14. 11. 1560, císař František I. svému knězi oratoře v Římě. Otištěno in: Theodor Sickel: *Zur Geschichte des Konzils von Trient (1559–1563).* Wien 1872 (Aktenstücke aus österreichischen Archiven, č. 72), s. 135 a násl. citováno podle: Groh: *Rußland* (viz pozn. 5), s. 25–26.
- 18) Srv.: Trübners *Deutsches Wörterbuch.* Vyd. Alfred Götze. Sv. 4, Berlin 1943,

- 5) Heinz Gollwitzer: Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. München 1964, s. 68, 74–75 a násl.; Dieter Groh: Rußland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur politischen Geistesgeschichte. Neuwied 1961 (Politica, sv. 3), s. 82, 85, 99–100, 198; Helmut Neubauer: A. L. Schlözer und die Geschichte Osteuropas, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N.F. 18 (1970) s. 205 a násl., s. 218.
- 6) Např.: Karl-Heinz Ruffmann: Das Rußlandbild im England Shakespeares. Göttingen 1952 (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, sv. 6), s. 167; Walther Hubatsch: Unruhe des Nordens. Studien zur deutsch-skandinavischen Geschichte. Göttingen 1956, s. 67.
- 7) Například v kolínské univerzitní a městské knihovně, jejichž služeb jsem mohl čtvrtstoletí využívat, stojí „Allgemeine Nordische Geschichte“ od A. L. Schlözera (Halle 1771) v systematicce pod G 15 („Dějiny skandinávských zemí“), nikoliv pod G 16 („Dějiny východní Evropy“). Teprve v mladší době byla signatura G 15 znalou rukou doplněna „zde také Pobaltí jako celek“, což starší pojem „severský“ nebyl v jistém smyslu schopen zachytit.
- 8) Viz též dále, pozn. 142.
- 9) Např.: Des Herrn La Combe Geschichte der Staatsveränderungen des russischen Reiches. Mit Verbesserungen, Zusätzen und Anmerkungen versehen von D. Johann Friedrich Joachim. Sv. 1, Halle 1761, s. 1: „Rusko je jednou z největších říší na povrchu zemském. Pojímá v sobě severní část Asie a Evropy“.
- 10) K tomu nyní: Statistik und Staatenbeschreibung in der Neuzeit, vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel 1978. Vyd. M. Rassem a J. Stagl, Paderborn [atd.] 1980. viz, Quellen und Abhandlungen der Staatesbeschreibung und Statistik, sv. 1.
- 11) Srv. Historische Grundbegriffe (viz pozn. 1), s. XXIV.
- 12) (Olaus Magnus) Olai Maagni Historien, Der Mitnächtigen Länder/ von allerley Thun, Wesens. Condition ... ins Deutsche übersetzt von J. B. Fischer. Basel 1967. K tomu nyní: Elena Alekseevna Savel'eva: Olaus Magnus i ego „Istorija severnykh narodov“. Leningrad 1983. U Olause Magnuse leží hlavní váha na třech říších Skandinávie. Stejně tak viz i Albert Kantzius: Chronica regnorum aquilonarium. Daniae, Sveciae, Norvegiae. Argentorati 1546/48.
- 13) Olaus Magnus: Historien, používá vedle toho formy: Die Moschau (s. 116), Moschowytin (s. 220 a jiné), genitiv: „Der Moschowytter“ (s. 274) a „Der Moschowytten“ (s. 560); mosqua (= hlavní město).
- 14) Dvě knihy a dva dodatky, Amberg 1595. – Další vydání viz Friedrich von Adelung: Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind. St. Petersburg 1846 (reprint: Amsterdam 1960), sv. 1 s. 356 a násl.
- 15) Martinus Chromer: Mitnächtischer Völckeren Historien. In welcher viler Nationen/ale nämlich der Polenderen, Slaven [...] Aus dem Lateinischen übersetzt. (Basel 1562).
- 16) (Herberstein) Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi [...] Herberstein [...]. Basel 1571, Ad lectorem (sine pag.). Další příklady viz Doerries: Eindringen (viz pozn. 4), s. 111 a násl.
- 17) Vídeň 14. 11. 1560, císař František I. svému knězi oratoře v Římě. Otištěno in: Theodor Sickel: Zur Geschichte des Concils von Trient (1559–1563). Wien 1872 (Aktensücke aus österreichischen Archiven, č. 72), s. 135 a násl. citováno podle: Groh: Rußland (viz pozn. 5), s. 25–26.
- 18) Srv.: Trübners Deutsches Wörterbuch. Vyd. Alfred Götze. Sv. 4, Berlin 1943, s. 812–815; Hermann Paul: Deutsches Wörterbuch, 5. vyd.. Vyd. Werner Betz. Tübingen 1966, s. 466.
- 19) Johann Heinrich Zedler: Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Sv. 21. Halle-Leipzig 1739, sloupec 615–616.
- 20) Daniel Ernst Wagner tak neoznačuje své monumentální „Nordische Geschichte“ v titulu, ale v textu – např. na titulním listě oddílu 9: „Hlavní seznam všech 9 svazků severských dějin“: Allgemeine Weltgeschichte [...] nach dem Plan von Wilhelm Guthrie, Johann Gray u.a. 16. Band von Daniel Ernst Wagner [Nordische Geschichte]. Odd. 1–9 v 9 svazcích). Leipzig 1778–1789, zde odd. 1, Leipzig 1778, s. 1.
- 21) Johann Gottlieb Buhle: Versuch einer kritischen Literatur der Russischen Geschichte. Theil 1. Enthaltend die Literatur der älteren nordischen Geschichte. Moskwa 1810, s. 1.
- 22) Ferdinand Grönebaum: Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648–1689. Wiesbaden 1986 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, sv. 2), s. 112.
- 23) [Pierre Antoine de la Place] Anecdotes du Nord. Comprenant la Suede, le Danemarck, la Pologne & la Russie depuis l'origine de ces monarchies jusqu'à présent. Paris 1770.
- 24) Původní název „Northern Tour“ se stal v roce 1971, v době vydání knihy, tak nesrozumitelným, že musel být použit jiný: John Parkinson: A Tour of Russia, Siberia and the Crimea 1792–1794. Vyd. William Collier. London 1971.
- 25) Srv. Gollwitzer: Europabild (viz pozn. 5) s. 71 a další. (Groh: Rußland (viz pozn. 5) s. 45–48 poukazuje na to, že severský systém vznikl sekundárně a Rusko do něj bylo zahrnuto teprve za vlády Petra Velikého; předtím měl sloužit spíše jako obrana před Ruskem. Srv. též E. Kaeber: Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. Berlin 1807, s. 77 a násl.
- 26) Viz dále pozn. 140; početné doklady pro pojmové pole „severský“ viz Doerries: Eindringen (viz pozn. 4), s. 111 a násl.
- 27) Friedricus IV. (z Dánska) „tráví [...] nejlepší dobu svého života severskými trablemi.“ George Christian Gebauer: Grund = Riß zu einer Umständlichen Historie der vornehmsten Europäischen Reiche und Staaten mit einer Vorrede, von dem mannigfaltigen Nutzen der Historischen Wissenschaft [...] 2. vyd., Leipzig 1738, s. 356.
- 28) K pojmu: Hans Lemberg: Polen zwischen Rußland, Preußen und Österreich im 18. Jahrhundert, in: Die erste polnische Teilung 1772. Köln-Wien 1974 (Studien zum Deutschtum im Osten, sv. 10), s. 48, pozn. 11 – srv. též Klaus Zernack: Das Zeitalter der nordischen Kriege als frühneuzeitliche Geschichtsepoche, in: Zeitschrift für historische Forschung 1 (1974), s. 55–79.
- 29) Otto Brandt: Das Problem des Nordens im 18. Jahrhundert in: Historische Zeitschrift 148 (1929) s. 550–564.
- 30) K. Rahbek-Schmidt: Wie ist Panins Plan zu einem nordischen System entstanden? in: Zeitschrift für Slawistik 2 (1957), s. 406–422.
- 31) Klaus Zernack: Negative Polenpolitik als Grundlage deutsch-russischer Diplomatie in der Mächtropolitik des 18. Jahrhunderts, in: Rußland und Deutschland [Festschrift für Georg von Rauch]. Vyd. Uwe Liszkowski, Stuttgart 1974 (Kieler historische Studien, sv. 22), s. 144–159, zde: s. 150, 153.
- 32) Arnold Hermann Ludwig Heeren: Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Colonien, von seiner Bildung seit der Entdeckung beyder Indien bis zu seiner Wiederherstellung nach dem Fall des französischen Kayserthrons. 2 sv. Göttingen 1822 (týž: Historische Werke, sv. 8 a 9). Heerenova argumentace:

- V době mezi počátkem 15. století a počátkem 19. století vyžadovala „povaha věcí“ oddělit dějiny severského evropského systému od jižního. První zahrnuje říše Rusko, Švédsko, Polsko a Dánsko; druhé ty ostatní. Pruská monarchie, svou velikostí spojovací článek řetězu obou systémů, patří k oběma. I když se sever již dříve ojedinele čině zúčastnil dění na jihu, přesto to bylo, s výjimkou vymizení Polska, stále jen dočasně; že ale proto nesmí být přehlížen vzájemný trvalý vliv obou systémů, se rozumí samo sebou“ . Tamtéž sv. 1, s. 17–18. – O Heerenovi viz Hellmut Seier: Arnold Herrmann Ludwig Heeren, in: Deutsche Historiker. Vyd. H.-U. Wehler. Sv. 9, Göttingen 1982, s. 61–80.
- 33) Johann Heinrich Campe: Wörterbuch der deutschen Sprache, sv. 3, Braunschweig 1809, s. 514.
 - 34) Alexander-Maurice Blanc d'Hauterive (1800), citováno podle: Gollwitzer: Europabild (viz pozn. 5), s. 108 a 359.
 - 35) Např.: Schreiben aus St.Peterburg von einem Deutschen, in: Beylage zum Nro. 102: Aus dem Reiche der Todten, z 19. 12. 1801. Zde je poukázáno na budoucí pořádek „věčného míru“ v Evropě, v jehož rámci musí být Francie a Rusko garančními mocnostmi: Francie by měla držet „jižní Evropu, tudíž také jižní Německo, proti Rakousku a Rusko severní Evropu, tedy také severní Německo, proti Prusku „ve svém stavu“.
 - 36) 16. února 1815; citováno podle: Jean de Bourgoing: Vom Wiener Kongreß. Wien-München 1964, s. 371.
 - 37) Tato zcela tradiční představa je odbyta Heinzem Gollwitzerem jako „plná fantazie [....] více mýtos a básně než vědecké a politické poznání“ . Gollwitzer: Europabild (viz pozn. 5), s. 206–207.
 - 38) Theodor Körner: Leyer und Schwerdt. Berlin 1814, citováno podle: Max-Rainer Uhrig: Das Slawenbild Friedrich und Heinrich Rückerts. Ein Beitrag zum Wandel des politischen Selbstverständnisses im deutschen Bürgertum des 19. Jahrhunderts. Disertační práce, Erlangen-Nürnberg 1973. Schweinfurt 1974 (Rückert-Studien, sv. 3), s. 55.
 - 39) „Doch, als schon an des Nordsterns alter Feste /des Weltzorns himmelschreinde Fluten branden/ ist auch verjünget aus Feuerneste (der nord'sche Adlerphönix neu entstanden [...]“ (Prag 1813). Clemens Brentano: Sämtliche Werke, sv. 10. München-Leipzig 1910, s. 10, citováno podle: Gerhard Ziegenggeist: Traditionen deutscher-slavischer Geistesfreundschaft. Deutsche-slavische Literaturbeziehungen in der Zeit der Befreiungskriege. Habilitační práce, Humboldt-Universität, Berlin 1967, s. 244. (Der „Stern aus Norden, hell vor allen Globen“ může mít také personifikující paprsky: „Dort im Norden ist ein Stern entglommen, / Der herüber strahlt in unsern Hain / O ihr seine Strahlen seid willkommen, / Kutusow, und du, Wittgenstein!“ Christoph August Tiedge: Ruthenia, citováno na s. 73 a 228.
 - 40) „Dorten aufwärts in dem Nordenschein / Brennet Moskau in der Flammen wilden Hain.“ Clemens Brentano: Wohlriechendes Franziskerl unter die Nase des Pariser Dekreters, citováno podle: Ziegenggeist: Traditionen (viz pozn. 39) s. 246.
 - 41) Friedrich Rückert: Selbstopfer der russischen Bevölkerung durch Zerstörung der eigenen Hauptstadt, citováno podle: Uhrig: Slawenbild – viz pozn. 38), s. 29.
 - 42) Viz pozn. 39.
 - 43) Friedrich Rückert: Geharnischtes Sonett Nr. 25, citováno podle: Uhrig: Slawenbild (viz pozn. 38) s. 15 – Úplné pochopení pojmu „sever“ u Friedricha Rückerta je možné na základě: Christian und Maria Scholz: Computer-Index zu Friedrich Rückert. Eine Anwendung des literaturwissenschaftlichen Textinformationssystems LISI 77. Frankfurt/Main [atd.] 1978, Europäische Hochschulschriften, řada 1, sv. 274, s.379.
 - 44) Max von Schenkendorf: Lied für die Badensche Landwehr: „Aus des Nordens dunklen

- V době mezi počátkem 15. století a počátkem 19. století vyžadovala „povaha věci“ oddělit dějiny severského evropského systému od jižního. První zahrnuje říše Rusko, Švédsko, Polsko a Dánsko; druhý ty ostatní. Pruská monarchie, svou velikostí spojovací článek řetězu obou systémů, patří k oběma. I když se sever již dříve ojedinele činně zúčastnil dění na jihu, přesto to bylo, s výjimkou vymizení Polska, stále jen dočasně; že ale proto nesmí být přehlížen vzájemný trvalý vliv obou systémů, se rozumí samo sebou“. Tamtéž sv. 1, s. 17–18. – O Heerenovi viz Hellmut Seier: Arnold Herrmann Ludwig Heeren, in: Deutsche Historiker. Vyd. H.-U. Wehler. Sv. 9, Göttingen 1982, s. 61–80.
- 33) Johann Heinrich Campe: Wörterbuch der deutschen Sprache, sv. 3, Braunschweig 1809, s. 514.
 - 34) Alexander-Maurice Blanc d'Hauterive (1800), citováno podle: Gollwitzer: Europabild (viz pozn. 5), s. 108 a 359.
 - 35) Např.: Schreiben aus St.Peterburg von einem Deutschen, in: Beylage zum Nro. 102: Aus dem Reiche der Todten, z 19. 12. 1801. Zde je poukázáno na budoucí pořádek „věčného míru“ v Evropě, v jehož rámci musí být Francie a Rusko garančními mocnostmi: Francie by měla držet „jižní Evropu, tudíž také jižní Německo, proti Rakousku a Rusko severní Evropu, tedy také severní Německo, proti Prusku „ve svém stavu“.
 - 36) 16. února 1815; citováno podle: Jean de Bourgoing: Vom Wiener Kongreß. Wien-München 1964, s. 371.
 - 37) Tato zcela tradiční představa je odbyta Heinzem Gollwitzerem jako „plná fantazie [...] více mýtus a básnění než vědecké a politické poznání“. Gollwitzer: Europabild (viz pozn. 5), s. 206–207.
 - 38) Theodor Körner: Leyer und Schwerdt. Berlin 1814, citováno podle: Max-Rainer Uhrig: Das Slawenbild Friedrich und Heinrich Rückerts. Ein Beitrag zum Wandel des politischen Selbstverständnisses im deutschen Bürgertum des 19. Jahrhunderts. Disertační práce, Erlangen-Nürnberg 1973. Schweinfurt 1974 (Rückert-Studien, sv. 3), s. 55.
 - 39) „Doch, als schon an des Nordsterns alter Feste /des Weltzorns himmelschreinde Fluten branden/ ist auch verjünget aus Feuerneste (der nord'sche Adlerphönix neu entstanden [...]“ (Prag 1813). Clemens Brentano: Sämtliche Werke, sv. 10. München-Leipzig 1910, s. 10, citováno podle: Gerhard Ziegenggeist: Traditionen deutscher-slavischer Geistesfreundschaft. Deutsche-slavische Literaturbeziehungen in der Zeit der Befreiungskriege. Habilitační práce, Humboldt-Universität, Berlin 1967, s. 244. (Der „Stern aus Norden, hell vor allen Globen“ může mít také personifikující paprsky: „Dort im Norden ist ein Stern entglommen, / Der herüber strahlt in unsern Hain / O ihr seine Strahlen seid willkommen, / Kutusow, und du, Wittgenstein!“ Christoph August Tiedge: Ruthenia, citováno na s. 73 a 228.
 - 40) „Dorten aufwärts in dem Nordenschein / Brennet Moskau in der Flammen wilden Hain.“ Clemens Brentano: Wohlriechendes Franziskerl unter die Nase des Pariser Dekreters, citováno podle: Ziegenggeist: Traditionen (viz pozn. 39) s. 246.
 - 41) Friedrich Rückert: Selbstopfer der russischen Bevölkerung durch Zerstörung der eigenen Hauptstadt, citováno podle: Uhrig: Slawenbild – viz pozn. 38), s. 29.
 - 42) Viz pozn. 39.
 - 43) Friedrich Rückert: Geharnischtes Sonett Nr. 25, citováno podle: Uhrig: Slawenbild (viz pozn. 38) s. 15 – Úplné pochopení pojmu „sever“ u Friedricha Rückerta je možné na základě: Christian und Maria Scholz: Computer-Index zu Friedrich Rückert. Eine Anwendung des literaturwissenschaftlichen Textinformationssystems LISI 77. Frankfurt/Main [atd.] 1978, Europäische Hochschulschriften, řada 1, sv. 274, s.379.
 - 44) Max von Schenkendorf: Lied für die Badensche Landwehr: „Aus des Nordens dunklen Hallen / eichen Helden uns die Hand / und sind sie doch vor allem / sind mit unserm Blut verwandt / weil auf Nordens hohem Throne / unsre Fürstentochter sitzt ...“ (1814). Citováno podle: Uhrig: Slawenbild (viz pozn. 38), s. 40.
 - 45) „Johann Daniel Runge“ Liederbuch der Hanseatischen Legion. Hamburg 1813. Citováno podle: Ziegenggeist Traditionen (viz. pozn. 39), s. 63.
 - 46) „Und nun laßt ein Glas uns gießen / in des alten Moskaus Brand, / Der den starken nord'schen Riesen / Also herrlich hat ermannt.“ Clemens Brentano? Rheinübergang. Citováno podle: Ziegenggeist Traditionen (viz pozn. 39), s. 246.
 - 47) „Vom Norden flog die Oriflamme / des Sieges her (der Rächter schlug / den Stolzen, der zum heil'gen Stamme / der Slawen die Verheerung trug: / Hoch loderte die Stadt der Zare (/ Ein Opfer der gewaltgen Not; / Doch brach vom blut'gen Brandaltare /Hervor Europas Morgenrot./ Und wie ein Phönix aus der Asche (erhob sich freien Geistes Glut [...]“ Friedrich Ferdinand Hempel, citováno podle: Ziegenggeist Traditionen – viz pozn. 39), s. 52.
 - 48) Friedrich Rückert bere ve své „Kosacken-Winterlied“ruská vojska v ochranu: „Sie [die Leute, H.L.] sagen von nordischen Horden – in diesem südlichen Land ...“, ve skutečnosti ale prý tomu tak není. Viz Uhrig: Slawenbild (viz pozn. 38) s. 56
 - 49) Anette Frein von Droste-Hülshoff: Das befreite Deutschland (1814), in: Fremdherrschaft und Befreiung. 1795–1815. Vyd. R. F. Arnold, Leipzig 1932 (Deutsche Literatur. Sammlung literarischer Kunst- und Kulturdenkmäler in Entwicklungsreihen. Řada „Politische Dichtung“, sv. 2), s. 200–204.
 - 50) Nordische Blätter oder Beyträge zur bessern Kenntniß der natürlichen Beschaffenheit, der Sitten, der National-Cultur und der politischen Verfassung der nordischen Reiche. Vyd. Johann Georg Eck, sv. 1. Leipzig 1903.
 - 51) Nordisches Archiv. Vyd. Joh. Christoph Kaffka. Ročníky 1–6 (po čtyřech svazcích), ročník 7 (1 svazek). Riga-Leipzig 1803–1809. Příloha: Miscellanea zum Nordischen Archiv 1907–1811 (týká se kromě Pobaltí především Ruska).
 - 52) August Wilhelm Hupel: Nordische Miszellaneen, část 1 a násl. Riga 1781 a násl. Tato část nese podtitul: „O národním charakteru Rusů“. Viz Helmut Grasshoff: Russische Literatur in Deutschland im Zeitalter der Aufklärung. Die Propagierung russischer Literatur im 18. Jahrhundert durch deutsche Schriftsteller und Publizisten, Berlin 1973, s. 311–314. – Další příklady: 5. a 6. část (Riga 1782) je věnována „popisu rusko-císařské armády“, 7.část (Riga 1783) se zcela všeobecně vztahuje na Lotyšsko a Rusko.
 - 53) Nordischer Kontrolleur. Vyd. Ernst Moritz Andt. Sv. 1–2. Stockholm 1808–1809.
 - 54) Spectateur du Nord. Journal politique, literaire et moral. Hamburk 1797. Tato publikace působila také v širším smyslu „seversky“, jako zprostředkovatelka ruské literatury v Německu. N. N. Lettre au Spectateur sur la littérature Russe, tamtéž sv. 3 (červenec–září 1797), s. 53–71. Srv. Alfred Rammelmeyer: Russische Literatur in Deutschland, in: Deutsche Philologie im Aufriß. Vyd. W. Stammer, sv. 3, 2. vyd., Berlin 1962, sloupec 444. (Později v Hamburku vyšlo: Die nordische Fackel. Hamburger Wochenschrift für Unterhaltung, Tagesleben und Poesie. Sv. 1, Hamburg 1848.
 - 55) Der Nordstern. Wochenschrift für Belehrung und Unterhaltung für alle Stände des In- und Auslandes. Ročník 1, Oldenburg 1841.
 - 56) Der nordische Aufseher. Vyd. Johann Andreas Cramer. Kopenhagen-Leipzig 1760–1804. (Nordia. Kopenhagen 1795.
 - 57) Le Nord littéraire, physique et moral périodique. 26 čísel. Kiel 1797–1804.
 - 58) Der nordische Volksbote. Vierteljahresschrift. Malchin 1846.
 - 59) Das Nordlicht. Feuilleton für Literatur, Kunst und Leben. 12 svazků. Lipsko

- 1828–1840. – Das Nordlicht Vyd. R. Mettler, J. Hammer, Leipzig č. 1 (1839) – č. 48 (1840); zaměřeno k upevnění německého patriotismu, viz: „An das deutsche Publikum“, tamtéž, č.21 z 10.12.1839. – Naproti tomu si kladla antologie „Nordlicht. Proben der neueren russischen Literatur“, kterou vydávala Karolina von Jaenisch (Dresden-Leipzig 1833) za cíl zprostředkovat ruskou literaturu v německém překladu; viz Eberhard Reissner: Deutschland und die russische Literatur 1800–1848. Berlin 1970 (Veröffentlichungen des Instituts für Slavistik, sv. 50), s. 88–89.
- 60) Der nordische Seher. Ein Sonntagsblatt für Weltbürger. Halle 1810–1811.
- 61) Der nordische Merkur. Ein Journal historischen, politischen und literarischen Inhalts. Für die Preußischen Staaten und die Länder des nordlichen Deutschlands. Vyd. Karl Julius Lang, 3 sv., Berlin 1805.
- 62) Nordisches Belustigungsblatt. 3 čísla. Dorpat 1802.
- 63) Možno zachytit prostřednictvím rejstříků: Russkaja periodičeskaja pečat' 1702–1894. Spravočnik. Vyd. A. G. Dement'ev [a j.] Moskva 1959; Russkaja periodičeskaja pečat' (1895–oktjabr 1917). Spravočnik. Moskva 1957. – O časopisech „Severnaja Pčela“ a „Severnaja Počta“ viz též: Die russischen Zeitblätter, in: Russische Revue 1 (1862), s. 15–16.
- 64) Poljarnaja zvezda. Karmannaja knižka dlja ljubitel'nic i ljubitelej ruskogo slovesnosti. Vyd. A. A. Bestužev, K.F. Ryleev. Nové vydání. Vyd. V. A. Archipov [a j.]. Moskva-Leningrad 1960, Literaturnye pamjatniki. K tomu bibliograf P. I. Keppen 1825: „Dlja nas, žitelej severa, vossijala Poljarnaja zvezda s neobyknovennym bleskom Oriona....“ tamtéž, s. 803.
- 65) Aronem Hillem, citováno podle: Groh: Rußland (viz pozn. 5), s. 48
- 66) Semen Borov Toržestvennyj deň stoletija od osnovanija grada sv. Petra maja 16 dnja 1803, v tom: Peterburg- Petrograd-Leningrad v ruskogj poezii. Leningrad 1975, s. 37.
- 67) Leopold von Ranke: Die großen Mächte, nejdříve zveřejněno in: Historisch-politische Zeitschrift 2 (1833); nový výtisk: Vyd. Theodor Schieder, Göttingen 1958 (Kleine Vandenhoeck-Reihe, sv. 5), s.17.
- 68) Prý ne neprávem bývá M. takto nazýván: Arnold Hermann Ludwig Heeren, Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatsensystems und seiner Colonien. Sv. 1, Göttingen 1809, s. 364.
- 69) Viz Auszug aus der Geschichte. Vyd. Verlag Ploetz. 28. vyd., Würzburg 1976, s. 745.
- 70) Otto Ladendorf: Schlagwörterbuch. Ein Versuch. Straßburg-Berlin 1906, s. 287; Raymond Th. McNally: Das Rußlandbild in der Publizistik Frankreichs zwischen 1814 a 1834, in: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 6 (1958) s. 82–169, zde s. 85.
- 71) Gerd Heinrich: Geschichte Preußens. Frankfurt/Main-Berlin-Wien 1981, s. 215. Za odkaz děkuji panu kolegovi Ludwigovi Petrymu, Mainz.
- 72) H. Valloton: Le Tsar Alexandre I. Paris 1966, s. XX.
- 73) The Cambridge History of Poland. From Augustus II to Pilsudski (1697–1935). Vyd. W. F. Reddaway [a j.] Cambridge 1951, s. 226.
- 74) Fr. Chr. Schlosser: Weltgeschichte. Sv. 16, 27. vyd., prohlédnuto a doplněno Oskarem Jägerem a Franzem Wolffem. Berlin b.r., s. 226.
- 75) Viz dále, pozn. 235. Dlouhá báseň Friedricha Augusta von Staegemanna „Po dobytí města Varšavy ruskými vojsky v září 1831“ oslavovala Mikuláše I. jako „des Nordens Sternbild“ . Platen na to odpovídá slovy: „Des Nordens Sternbild wird bekränzt / Vom Sängchor des Teut: / Es ist der Rubel, der so glänzt, / Der so das Aug' erfreut.“ citováno podle: Um Einheit und Freiheit. 1815–1848. Vyd. E.Volkmann, Leipzig 1936 (Deutsche Literatur. Rada „Politische Dichtung“ , sv. 3), s. 95–99, 282.
- 76) Viz tamtéž, s. 4. Svr. Heslo „Nordischer Koloß“ in: Ladendorf: Schlagwörterbuch (viz

- 1828–1840. – Das Nordlicht Vyd. R. Mettler, J. Hammer, Leipzig č. 1 (1839) – č. 48 (1840); zaměřeno k upevnění německého patriotismu, viz: „An das deutsche Publikum“, tamtéž, č. 21 z 10.12.1839. – Naproti tomu si kladla antologie „Nordlicht. Proben der neueren russischen Literatur“, kterou vydávala Karolina von Jaenisch (Dresden-Leipzig 1833) za cíl zprostředkovat ruskou literaturu v německém překladu; viz Eberhard Reissner: Deutschland und die russische Literatur 1800–1848. Berlin 1970 (Veröffentlichungen des Instituts für Slavistik, sv. 50), s. 88–89.
- 60) Der nordische Seher. Ein Sonntagsblatt für Weltbürger. Halle 1810–1811.
- 61) Der nordische Merkur. Ein Journal historischen, politischen und literarischen Inhalts. Für die Preußischen Staaten und die Länder des nördlichen Deutschlands. Vyd. Karl Julius Lang, 3 sv., Berlin 1805.
- 62) Nordisches Belustigungsblatt. 3 čísla. Dorpat 1802.
- 63) Možno zachytit prostřednictvím rejstříků: Russkaja periodičeskaja pečat' 1702–1894. Spravočnik. Vyd. A. G. Dement'ev [a j.] Moskva 1959; Russkaja periodičeskaja pečat' (1895–oktjabr 1917). Spravočnik. Moskva 1957. – O časopisech „Severnaja Pčela“ a „Severnaja Počta“ viz též: Die russischen Zeitblätter, in: Russische Revue 1 (1862), s. 15–16.
- 64) Poljarnaja zvezda. Karmannaja knížka dlja ljubitel'nic i ljubitelej ruskoj slovesnosti. Vyd. A. A. Bestužev, K.F. Ryleev. Nové vydání. Vyd. V. A. Archipov [a j.]. Moskva-Leningrad 1960, Literaturnye pamjatniki. K tomu bibliograf P. I. Keppen 1825: „Dlja nas, žitelej severa, vossijala Poljarnaja zvezda s neobyknovennym bleskom Oriona....“ tamtéž, s. 803.
- 65) Aronem Hillem, citováno podle: Groh: Rußland (viz pozn. 5), s. 48
- 66) Semen Borov Toržestvennyj deň stoletija od osnovanija grada sv. Petra maja 16 dnja 1803, v tom: Peterburg- Petrograd-Leningrad v ruskoj poezii. Leningrad 1975, s. 37.
- 67) Leopold von Ranke: Die großen Mächte, nejdříve zveřejněno in: Historisch-politische Zeitschrift 2 (1833); nový výtisk: Vyd. Theodor Schieder, Göttingen 1958 (Kleine Vandenhoeck-Reihe, sv. 5), s.17.
- 68) Prý ne neprávem bývá M. takto nazýván: Arnold Hermann Ludwig Heeren, Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatsensystems und seiner Colonien. Sv. 1, Göttingen 1809, s. 364.
- 69) Viz Auszug aus der Geschichte. Vyd. Verlag Ploetz. 28. vyd., Würzburg 1976, s. 745.
- 70) Otto Ladendorf: Schlagwörterbuch. Ein Versuch. Straßburg-Berlin 1906, s. 287; Raymond Th. McNally: Das Rußlandbild in der Publizistik Frankreichs zwischen 1814 a 1834, in: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 6 (1958) s. 82–169, zde s. 85.
- 71) Gerd Heinrich: Geschichte Preußens. Frankfurt/Main-Berlin-Wien 1981, s. 215. Za odkaz děkuji panu kolegovi Ludwigovi Petrymu, Mainz.
- 72) H. Valloton: Le Tsar Alexandre I. Paris 1966, s. XX.
- 73) The Cambridge History of Poland. From Augustus II to Pilsudski (1697–1935). Vyd. W. F. Reddaway [a j.] Cambridge 1951, s. 226.
- 74) Fr. Chr. Schlosser: Weltgeschichte. Sv. 16, 27. vyd., prohlédnuto a doplněno Oskarem Jägerem a Franzem Wolffem. Berlin b.r., s. 226.
- 75) Viz dále, pozn. 235. Dlouhá báseň Friedricha Augusta von Staegemanna „Po dobytí města Varšavy ruskými vojsky v září 1831“ oslavovala Mikuláše I. jako „des Nordens Sternbild“. Platen na to odpovídá slovy: „Des Nordens Sternbild wird bekränzt / Vom Sängerchor des Teut: / Es ist der Rubel, der so glänzt, / Der so das Aug' erfreut.“ citováno podle: Um Einheit und Freiheit. 1815–1848. Vyd. E. Volkmann, Leipzig 1936 (Deutsche Literatur. Rada „Politische Dichtung“, sv. 3), s. 95–99, 282.
- 76) Viz tamtéž, s. 4. Svr. Heslo „Nordischer Koloß“ in: Ladendorf: Schlagwörterbuch (viz pozn. 70), s. 227. Heslo je zde vysvětleno jako „ironická narážka na hliněný kolos bible“; první doklady: Laube: Das neue Jahrhundert 1,11 (1833) (Rusko jako „asijský kolos“); Visitenkarten und Rußland, in: Grenzboten 2,1 (1842), s. 146, zde je Mikuláš I. „severský císař“, „severský kolos“. Další odkazy viz: Ladendorf: Grenzboten 1849 a Goltz 1852. Další doklady: Ernst Birke: Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Politik und Geistesgeschichte. Köln-Graz 1960 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, sv. 6), s. 61 a další.
- 77) Friedrich Rückert: Festlied, in: tentýž: Gesammelte Gedichte. Sv. 2, Erlangen 1839, s. 33.
- 78) Aleksandr Sergejevič Puškin: Mednyj vsadnik (Vstuplenie), in: tentýž: Sočinenija v trech tomach. sv. 2, Moskva 1958, s. 252 (za odkaz děkuji panu kolegovi Peteru Nitschemu, Kiel).
- 79) K tomu viz: Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Vyd. B. I. Krasnoabaev [a j.], Berlin 1980, Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, sv. 6; Wolfgang Kessler: Kulturbeziehungen und Reisen im 18. und 19. Jahrhundert, in: Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Festschrift für Heinz Ischreyt. Vyd. W. Kessler [a j.]. Berlin 1982 Studien [jako nahofe], sv. 9), s. 263–290; Numa Broc: La géographie des philosophes. Géographes et voyageurs français au 18 siècle. Thèse Montpellier 1972, Lille 1972; Alieni de Russia. Rußlandberichte von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1855. Sv. 2, 3, vyd. Hans Hal, Gerd a Hergard Robel, München 1978–1981 a násl. (Arbeiten aus dem Osteuropa-Institut München), č. 48, 58, 70, 81.
- 80) Např.: F. M. Neu entdecktes Norden. Oder gründliche und wahrhafte Reise-Beschreibung aller mittlernächtigen und nordwärts gelegen Länder, Städte, Vestungen und Insulen, samt der darinnen befindlichen Nationen, Lebens Art, Sitten und Religion. Frankfurt/Main [atd.] 1782; (John) Williams: The Rise, Progress and Present State of the Northern Governments, viz. The United Provinces, Denmark, Sweden Russia, and Poland: Or, Observations [...] made during a Tour of five Years through these Nations. London 1777 (též Leipzig 1779, Iverdon 1780); Wilhelm Coxe: Reise durch Polen, Rußland, Schweden und Dänemark. Mit historischen Nachrichten, und politischen Bemerkungen begleitet. 3 sv., Zürich 1785–1892, s. V, začátek předmluvy autora: „Die folgenden Blätter enthalten das Resultat der Nachrichten und Bemerkungen, welche ich auf meinen Reisen durch die nördlichen Reiche von Europa sammelte ...“ Viz dále pozn. 83–84.
- 81) Justin Stagl: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, in: Reisen (viz pozn. 79) s. 353–384.
- 82) Eckhard Matthes: Das veränderte Rußland. Studien zum deutschen Rußlandverständnis im 18. Jahrhundert zwischen 1725–1762. Frankfurt/Main 1981, Europäische Hochschulschriften, Řada 3, sv. 135.
- 83) Příklady: Nathaniel William Wraxall, Jun.: Cursor Remarks made in a Tour through some of the Northern Parts of Europa, particularly Copenhagen, Stockholm and Petersburg. London 1775; John Carr: A Northern Summer, or Travels round the Baltic through Denmark, Sweden, Russia, Prussia and Part of Germany in the Year 1804. London 1805; C.B. Elliot: Letters from the North of Europe, or a Journal of Travels in Holland, Denmark, Norway, Sweden, Finland, Russia, Prussia and Saxony. London 1832; John Barrow, Jun.: Excursions in the North of Europe, through Parts of Russia, Finland, Sweden Denmark and Norway. New Ed. London 1835; Hermann Achenbach:

- Skizzen aus Norden. Erinnerungen eines Ausruhenden. Düsseldorf 1836 (zde první část: Cesta do Ruska v roce 1832 ...).
- 84) Příklady ze tří století: [de la Martinière:] Reise nach Norden / Worinnen Die Sitten, Lebens-Art und Aberglauben derer Norwegen / Lappländer, Kiloppen, Borandier, Syberier, Moßcowiter, Samojeden, Zemblaner und Ißländer, accurat beschrieben werden. Welche mit den annehmlichsten Nordischen Curiositäten [! H. L.] vermehret. Leipzig 1781. (V jiném složení [Martinière und Frederick Martens:] De noordsche Weereld; vertoond in twee nieuwe [...] Reysen. D'eene, van de Heer Martinière, Door Norwegen, Lapland, Boranday, Siberien, Somojesie, Irland, Groenland en Nova.Zembla [...], D'andere, van de Hamburger Frederick Martens, verricht nae Spitsbergen, of Groenland. Vertaald [...] door S. de Vries. t'Amsterdam 1658 (komentátor de Vries zde Rusko resp. „Muscoviters“ zmiňuje jen okrajově; další vydání viz: Adelung: Übersicht Přebled [srv. pozn. 14] sv. 2, s. 320–322). – Neue nordische Beyträge zur physikalischen und geographischen Erd- und Völkerbeschreibung, Naturgeschichte und Ökonomie. 6 sv., Petrohrad-Leipzig 1781 a další; Matth. Alex. Castrén: Nordische Reisen und Forschungen. Více svazků, Petrohrad 1853–1862 (zahrnuje etnografii severního Ruska: Samojedy, Laponců, severních Karelů atd.).
- 85) Gavriila Deržavin: Šestvie po Volchovu rossiskoj Amfitrity, otiščno in: Petrohrad, Petrograd, Leningrad v ruskkoj poézii. Leningrad 1975, s. 42.
- 86) Jako „Palmyra severu“ byl Petrohrad oslavován především G. R. Deržavinem. Tento obraz byl kromě jiných znovu přijat Ivanem Turgeněvem. Ettore Lo Gatto: Il mito di Peitroburgo. Storia, leggenda, poesia. Milano 1960 (I fatti e le idee svazek 30), zde kapitola 4: „La Palmira del Nord“ s. 78–103, zde s. 81, 102–103; obraz Palmyry je pravděpodobně nutné vidět ve spojitosti s jistou módní oblibou Palmyry, která se začala šířit po zveřejnění díla R. Wooda a H. Dawkinse: The Ruins of Palmyra (London 1751); v 17. a na poč. 18. století byly uveřejňovány spíše fantastické zprávy; viz: Adnan Bounni: Palmyra – Oasen- und Handelsstadt in: Land des Baals. Syrien – Forum der Völker und Kulturen. Mainz 1982, s. 352, 355 (za odkaz děkuji paní Ingrid Kloerssově, Marburg/Lahn.). Viz též: Christopher Marsden: Palmyra of the North. The first Days of Petersburg. London 1942.
- 87) Např.: Ruffmann: Rußlandbild (viz. pozn. 6) s.167; Walter Sperling: Gehören die östlichen Nachbarländer Deutschlands zu Osteuropa? in: Geographie und Schule 3 (1981), sešit 13: Ostmitteleuropa und Südosteuropa, s. 1–6, zde s. 1.
- 88) Srv. Doerries: Eindringen (viz pozn. 4) s. 117.
- 89) Viz příklady vyjmenované na s. 50, dále postřeh alžbětinského diplomata Sira Georga Carewa (1598), že Polsko mělo za sousedy nejdivočejší národy a muselo čelit „zufivosti celého severu“ (myšleno tím: Švédsko a Rusko), citováno podle: Ruffmann: Rußlandbild (viz pozn. 6) s. 167; v podobná formulace – vztažena pochopitelně jen na Švédsko, Prusko a Polsko (z roku 1655: „Nun sich der gesamte Nord / grimmig wider uns empöret ...“ Simon Dach [Gedichte]. Vyd. Hermann Osterley, Tübingen 1876 (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, sv. 130), s. 932. (Jako další příklad ze 17. století jmenujme báseň Paula Fleminga (1647), kde autor toho, kdo Rusko haní, vyzývá: „Zeug [= zieh] in die Mitternacht / in das entlegne Land ...“ (aby ses sám „dověděl“), citováno podle: Grasshoff: Literatur (viz pozn. 52) s. 29. – Gottfried Wilhelm Leibniz napsal v úvodu k „Novissima Sinica“ (1697): „Mosci [...] intimam septentrionis barbariem [...]imperio continent“, citováno podle: Konrad Bittner: Slavica bei G. W. Leibniz, in: Germanoslavica 1 (1931), s. 3–32, 161–234, 509–557, zde s. 191 (viz též pozn. 164).
- 90) K dějinám pojmů srv. Jürgen Fischer: Oriens (Occidens (Europa. Begriff und Gedanke

- Skizzen aus Norden. Erinnerungen eines Ausruhenden. Düsseldorf 1836 (zde první část: Cesta do Ruska v roce 1832 ...).
- 84) Příklady ze tří století: [de la Martinière:] Reise nach Norden / Worinnen Die Sitten, Lebens-Art und Aberglauben derer Norwegen / Lappländer, Kiloppen, Borandier, Syberier, Moßcowiter, Samojeden, Zemblaner und Ibländer, accurat beschrieben werden. Welche mit den annehmlichsten Nordischen Curiositäten [! H. L.] vermehret. Leipzig 1781. (V jiném složení [Martinière und Frederick Martens:] De noordsche Weereld; vertoond in twee nieuwe [...] Reysen. D'eene, van de Heer Martinière, Door Norwegen, Lapland, Boranday, Siberien, Somojesie, Irland, Groenland en Nova.Zembla [...], D'andere, van de Hamburger Frederick Martens, verricht nae Spitsbergen, of Groenland. Vertaald [...] door S. de Vries. t' Amsteldam 1658 (komentátor de Vries zde Rusko resp. „Muscoviters“ zmiňuje jen okrajově; další vydání viz: Adeling: Übersicht Přebled [srv. pozn. 14] sv. 2, s. 320–322). – Neue nordische Beyträge zur physikalischen und geographischen Erd- und Völkerbeschreibung, Naturgeschichte und Ökonomie. 6 sv., Petrohrad-Leipzig 1781 a další; Matth. Alex. Castrén: Nordische Reisen und Forschungen. Více svazků, Petrohrad 1853–1862 (zahrnuje etnografii severního Ruska: Samojedy, Laponců, severních Karelů atd.).
- 85) Gavriila Deržavin: Šestvie po Volchovu rossiskoj Amfitirity, otištěno in: Petrohrad, Petrograd, Leningrad v ruskoj poézii. Leningrad 1975, s. 42.
- 86) Jako „Palmyra severu“ byl Petrohrad oslavován především G. R. Deržavinem. Tento obraz byl kromě jiných znovu přijat Ivanem Turgeněvem. Ettore Lo Gatto: Il mito di Peitroburgo. Storia, leggenda, poesia. Milano 1960 (I fatti e le idee svazek 30), zde kapitola 4: „La Palmira del Nord“ s. 78–103, zde s. 81, 102–103; obraz Palmyry je pravděpodobně nutné vidět ve spojitosti s jistou módní oblibou Palmyry, která se začala šířit po zveřejnění díla R. Wooda a H. Dawkinse: The Ruins of Palmyra (London 1751); v 17. a na poč. 18. století byly uveřejňovány spíše fantastické zprávy; viz: Adnan Bounni: Palmyra – Oasen- und Handelsstadt in: Land des Baals. Syrien – Forum der Völker und Kulturen. Mainz 1982, s. 352, 355 (za odkaz děkuji paní Ingrid Kloerssově, Marburg/Lahn.). Viz též: Christopher Marsden: Palmyra of the North. The first Days of Petersburg. London 1942.
- 87) Např.: Ruffmann: Rußlandbild (viz. pozn. 6) s.167; Walter Sperling: Gehören die östlichen Nachbarländer Deutschlands zu Osteuropa? in: Geographie und Schule 3 (1981), sešit 13: Ostmitteleuropa und Südosteuropa, s. 1–6, zde s. 1.
- 88) Srv. Doerries: Eindringen (viz pozn. 4) s. 117.
- 89) Viz příklady vyjmenované na s. 50, dále postřeh alžbětinského diplomata Sira Georga Carewa (1598), že Polsko mělo za sousedy nejdivočejší národy a muselo čelit „zúřivosti celého severu“ (myšleno tím: Švédsko a Rusko), citováno podle: Ruffmann: Rußlandbild (viz pozn. 6) s. 167; v podobná formulace – vztažena pochopitelně jen na Švédsko, Prusko a Polsko (z roku 1655: „Nun sich der gesamte Nord / grimmig wider uns empöret ...“ Simon Dach [Gedichte]. Vyd. Hermann Osterley, Tübingen 1876 (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, sv. 130), s. 932. (Jako další příklad ze 17. století jmenujme báseň Paula Fleminga (1647), kde autor toho, kdo Rusko haní, vyzývá: „Zeug [= zieh] in die Mitternacht / in das entlegne Land ...“ (aby ses sám „dověděl“), citováno podle: Grasshoff: Literatur (viz pozn. 52) s. 29. – Gottfried Wilhelm Leibniz napsal v úvodu k „Novissima Sinica“ (1697): „Mosci [...] intimam septentrionis barbariam [...]imperio continent“, citováno podle: Konrad Bittner: Slavica bei G. W. Leibniz, in: Germanoslavica 1 (1931), s. 3–32, 161–234, 509–557, zde s. 191 (viz též pozn. 164).
- 90) K dějinám pojmu srv. Jürgen Fischer: Oriens (Occidens (Europa. Begriff und Gedanke „Europa“ in der späteren Antike und im frühen Mittelalter. Wiesbaden 1957, Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, sv. 15. – K byzantskému pojetí, že Konstanopol je středem obydlené části země viz: Johannes Koder: Anmerkungen zur „Neuen Mitte“ in: Byzantion. Festschrift für Herbert Hunger. Vyd. W. Höranner [a j.], Wien 1984. – Pozoruhodné shrnutí z pohledu raného 19. století viz: Konrad Mannert: Geographie der Griechen und Römer. Část 4. Der Norden der Erde von der Weichsel bis nach China. 2. vyd., Leipzig 1820 (za odkaz děkuji panu Michaelovi Hagemeisterovi, Marburg/Lahn). – K antické tradici dělení Evropy viz: Johann Christoph Gatterer: Abriß der Geographie. Göttingen 1775, s. 141–143 a 165–166; autor zde staví vedle sebe dvě klasifikace zeměpisného rozdělení Evropy: „novou Evropu“ – t.j. současnou, překvapivě moderně rozdělenou na západní nebo germánskou a východní (!) nebo slovansko-tureckou (!) a „starou Evropu“ – t.j. pravděpodobně antickou Evropu, rozdělenou na jižní a „severní neboli neřímskou“ část. Tam také ohraničení a bližší rozčlenění (za odkaz děkuji panu Dr. Wolfgangu Kesslerovi, Marburg/Lahn).
- 91) Südeuropa, -s, der südliche Theil, die südlichen Länder von Europa, nämlich der südliche Theil von Portugal, Spanien, Frankreich; ganz Italien, der südliche Theil von Österreich, Dalmatien, die europäische Türkei und das südliche europäische Rußland“ [zvláště posledně jmenovaná zmínka podporává předloženou tezi, H. L.]: Campe: Wörterbuch (viz pozn. 33), sv. 4, Braunschweig 1810, s. 747.
- 92) Za odkaz jsem vděčen panu kolegovi Rudolfu Hiestandovi, Düsseldorf.
- 93) Srv. k tomu: Brygida Kürbisówna: Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszkowych, in: Slavica Antiqua 4 (1953), s. 252–282. Anna-Dorothee van den Brincken: Die „Nationes Christianorum Orientalium“ im Verständnis der lateinischen Historiographie. Von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts, Köln-Wien 1973, Kölner Historische Abhandlungen, sv. 22.
- 94) V diskusi ve Frankfurtu 12. 2. 1982 poukázal pan kolega Klaus Zernack z Giessenu na to, že se v severní Evropě – v dnešním smyslu – udrželo povědomí o východní poloze Ruska a to i po staletí, ve kterých ve střední a západní Evropě převládala představa severo-j jižního dualismu v Evropě. Srv. též Doerries: Eindringen (viz pozn. 4) s. 117, pozn. 311. Jistou výjimkou se zdá být též Nizozemí. Srv. Joost van den Vondel: Vrye Zeevaert naar Oosten – začátek básně: „Nu staet de vaert naer Oosten open...“ (myšleno je otevření Sundského průlivu v roce 1658), in: tentýž: De werken. Vyd. J. F. Sterck [a j.], sv. 8, Amsterdam 1935, s. 684–685. – Na druhou stranu viz nizozemskou zprávu z cesty do Petrohradu (1816) od Willema de Clerqa s titulem „De Hollander in het Noorden“: Th. J. G. Locher: Das abendländische Rußlandbild seit dem 16. Jahrhundert. Mainz 1965, s. 35, pozn. 34. – terminologický problém ohledně názvu „Baltské moře“, které bylo také (např. pramen z roku 1560 zmíněný v pozn. 17) bylo nazýváno „Oceanus septentrionalis“, zde nemůže být rozebrán.
- 95) To je možno zcela obecně konstatovat – na rozdíl od autorů, kteří sledovali dějiny pouze slova „severský“ (nordisch) a opominuli synonyma „severní“ (nördlich), „septentrionalisch“, „půlnoční“ (mitternächtlich) atd. Viz pozn. 4 a dole pozn. 133.
- 96) Zernack: Osteuropa (viz. pozn. 2), s. 25 a násl. – Oskar Halecki: Europa. Grenzen und Gliederung seiner Geschichte. Darmstadt 1957, s. 28–35.
- 97) Srv. Neubauer: Schlözer (viz pozn. 5), s. 210.
- 98) Viz Schlözer: Allgemeine nordische Geschichte (viz pozn. 7).
- 99) Na konkrétním příkladě českých zemí se o to pokouší Ferdinand Seibt: Zwischen Ost und West. Versuch einer Ortsbestimmung. in: Die böhmischen Länder zwischen Ost

- und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag. München-Wien 1983 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 55), s. 1–16; tentýž: Die böhmischen Länder zwischen Ost und West, in: Zeitschrift für Ostforschung 23 (1974), s. 385–400. (Můj diskusní příspěvek k poslední jmenované přednášce [Pasov 1973] byl zárodkem k předloženým výkladům, které ovšem vedly na zcela jinou kolej.)
- 100) K tomu viz novější, zčásti dále jmenovanou literatury k obrazu východní Evropy.
- 101) Johann Philipp Palthen: Unvorgreifliche Gedanken eines schwedischen Unterthanen, über das jüngst herausgegebene Dänische Manifest. (Greifswald) 1709, citováno podle Doerries: Eindringen (viz pozn. 4), s. 117; zde také další příklady.
- 102) Grönebaum: Frankreich (viz pozn. 22), passim a s. 123; Klaus Zernack: Von Stolbovo nach Nystad. Rußland und die Ostsee in der Politik des 17. und 18. Jahrhunderts, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. 20 (1970), s. 77–100.
- 103) Johann Thunmann: Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, část 1, Leipzig 1774.
- 104) Tamtéž, „Vorbericht“ (nestránkováno), jednotlivě: „Ungern, Bulgaren, Chasaren usw.“ (s. 1–168), „Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen.“ (s. 169–366).
- 105) „Über einige Gegenstände der russischen Geschichte“, tamtéž, s. 367–406. Thunmann je tak jako tak názoru: „Novgorodané a poločí Slované přišli z Dácie“, s. 376.
- 106) George Samuel Bandtke: Historisch-critische Analecten zur Erläuterung der Geschichte des Ostens von Europa. Breslau 1802. Naproti tomu ještě o rok později píše J. E. Fabri: Handbuch der neuesten Geographie. Sv. 2, 8. vyd.(!), 1803, s. 3: „[Ruská říše], která se rozkládá ve značné části severní Evropy a dále v severní Asii [atd.]...“
- 107) Dva citáty uvedené Dieterem Grohem roku 1794 (Rusko „mocnost východu“) a 1795 (Rusko „blesk z východu“) zde musejí zůstat stranou, protože dotyčné letáky, z nichž pocházejí, a tím i jejich kontext nemohl autor získat: Versuch eines Beweises, daß die Kaiserin von Rußland den Westfälischen Frieden weder garantieren könne, noch dürfe. (Lübeck) 1794; Preußens Friede mit Frankreich, b.m. 1795; citováno podle: Groh: Rußland (viz pozn. 5), s. 84–85.
- 108) Viz dále s. 69 a pozn. 163 – Sr. Hans Heinrich Schaefer: Goethes Erlebnis des Ostens, Leipzig 1938.
- 109) Gollwitzer: Europabild (viz pozn. 5), passim; Erich Keyser: Die Völker Osteuropas im Urteil Herders, in: Syntagma Friburgense [Festschrift für Hermann Aubin]. Lindau-Konstanz 1956, s. 69–86.
- 110) „... Im hohen Osten, Moskau stieg / Empor die Oriflamme, / Und alle Völker riefen Krieg / und Haß dem fremden Stamme ...“ Gottlieb R. M. von Schenkendorf: Gedichte. Stuttgart-Tübingen 1815, s. 130, citováno podle: Uhrig: Slawenbild (viz pozn. 38), s. 55.
- 111) „Duch doby“ se ptá Napoleona: „Was leuchtet dort nordöstlich / am Himmel für ein Glutstrahl? / [...] / Das ist der Vogel Phönix / der aus dem weiten Rußland / auf Moskau Tempelhöh itzt / versammelt alle Glut hat ...“, citováno podle: tamtéž, s. 32, 54.
- 112) Příklady: „Ermunterung“ : „ Seid ihr endlich erwacht [...] Seht, vom Osten hell und hehr / wogt der Sonne Flammenmeer, / [...] Und geblendet flieht die Schar, / die dem Tage feindlich war, / die in Greul und Finsternis / Euer Vaterland zerriß. / [...] Mit der Morgenröte krieg! / Mit der Morgenröte siegt!“ In: Weihe für Russen und Deutsche oder Neuere Volks- und Kriegslieder von einem deutschen Freiwilligen. 1813, citováno podle: Ziegengeist, Traditionen (viz pozn. 39), s. 50–51; „Vom Osten kam das Heil der Welt, / Vom Osten, Tag der Wonne! / Kömmt heut auch der erkorne Held, der unsre Bande löst, / Der Deutschland hilft ermannen / ...“ Friedrich Gottlob Wetzel: Aus

- dem Kriegs- und Siegesjahre 1813, Leipzig-Altenburg 1815, s. 51–53, citováno podle: Ziegengeist: Traditionen, s. 49.
- 113) Karl Griewank: Die europäische Neuordnung 1814/15, in: Historische Zeitschrift 168 (1943), s. 82 a násl., zde s. 97.
- 114) [Karl Eduard Goldmann]: Die europäische Pentarchie. Leipzig 1839, s. 111 a násl.
- 115) Alois Hofmann: Die Prager Zeitschrift „Ost und West“. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-slawischen Verständigung im Vormärz. Berlin 1957 (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, sv. 13), s. 27.
- 116) Dieter Groh datuje konec tohoto vývoje již rokem 1848: Groh: Rußland (viz pozn. 5), s. 198; Krymská válka se zatím zdá být mezníkem v rozvoji evropských stanovisek k Rusku a se zřetelem k existujícím pramenům jako vhodnější datace, kterou tak jako tak nelze určit přesněji než na plus minus pět let.
- 117) Friedrich Wilhelm von Reden: Vergleichende Kultur-Statistik der Gebiets- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas. Berlin 1848, s. 13–14; viz též tentýž: Osteuropa. Kampf-Gebiet und Sieges-Preis in geschichtlich-statistischer Darstellung. Část 1: Rußland's Kraft-Elemente und Einfluss-Mittel, Frankfurt/Main 1854.
- 118) Ernst Herrmann: Geschichte des russischen Staates. Sv 6., Gotha 1860 (= Geschichte der europäischen Staaten. Vyd. A. H. L. Heerenn a F. A. Ukert, bez č.), s. VI. O E. Herrmannovi jako zakladateli historického semináře university v Marburgu srv. Inge Auerbach: 125 Jahre osteuropäische Geschichte an der Philipps- Universität in: Alma Mater Philippina. Sommersemester 1982, s. 17–20.
- 119) K určení a dějinám vzniku statistiky (ve starším smyslu) a jejího vztahu k zeměpisu viz: Statistik und Staatenbeschreibung (viz pozn. 10); zde zvláště příspěvky A. Seiferta, G. Lutze a H. Becka, s. 217–281.
- 120) J. C. Bisinger: Vergleichende Darstellung der Grundmacht oder der Staatskräfte aller europäischen Monarchien und Republiken. 2 části, Pest-Wien 1823, provádí rozdělení podle různých kategorií (forma vlády, velikost států), vedle toho také podle zeměpisných (např. baltské nebo pobaltské země: Švédsko, Rusko, Prusko; karpatské země: Halič, Polsko, Maďarsko a Sedmíhradsko, Turecko).
- 121) F. H. Ungewitter: Neueste Erdbeschreibung und Staatenkunde, oder geographisch-statistisch-historisches Handbuch. 2 sv., zde sv. 1, Dresden 1844, s. 106. Ungewitter sám ještě rozeznává jiho-, střední- a severoevropské země; k posledním počítá také skandinávské státy a ruskou říši.
- 122) Např.: Johann Ernst Fabri: Handbuch der neuesten Geographie für Akademien, Gymnasien und für anderweitige Freunde dieser Wissenschaft [...]. 2 části. 8. vyd., Halle 1803, zde část 2, s. 3; J. Aspin: Geochronologie Europas oder kurzer Inbegriff der Geographie und Geschichte der Kaiserthümer, Königreiche und anderer Staaten dieses Erdtheils. Kempten 1829, s. 6–7.
- 123) J. G. Fr. Cannabich: Lehrbuch der Geographie nach den neuesten Friedensbestimmungen. 4. vyd., Sondershausen 1818.
- 124) Johann Josua Stutzmann: System der Politik und des Handels von Europa. Ein Handbuch für Staatsmänner, Statistiker, Kameralisten und Kaufleute. Nürnberg 1806, s. 98–99.
- 125) C. A. von Malchus: Handbuch der Militär-Geographie von Europa. Sv. 1, Heidelberg-Leipzig, Wien 1832, s. 23–24. – Moses Hess počítal roku 1850 Alexandera Herzena k „oněm severovýchodním národům“, „které se prostřednictvím svého hloubavého založení hodily více k filozofickému směru; citováno podle: Groh: Rußland (viz pozn. 5), s. 258.

- 126) Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, in: *tentýž: Sämtliche Werke. Sv. 11, Stuttgart 1939, s. 148–149. Zde byly vyjmenovány: „jižní Evropa“, „srdce Evropy“ a „severovýchodní státy Evropy, Polsko Rusko, slovanské říše. „Vstupují teprve později do rodiny historických států a tvoří a udržují trvale spojitost s Asií.“ [sic!]; naproti tomu viz tamtéž, s. 447: „na východě Evropy velký slovanský národ.“*
- 127) Friedrich Wilhelm Plessner: *Geographie von Europa. Mit Anwendung der Mnemotechnik ..., Erfurt-Langensalza-Leipzig 1848, passim.*
- 128) Rané příklady: *Europa und seine Bewohner. Ein Hand- und Lesebuch für alle Stände. Vyd. Karl Friedrich Vollrath Hoffmann. Oddíl 2., část 1., sv. 8; P. A. Ferdinand Constantin Possart: Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Rußland und Königreich Polen und Freistaat Krakau. Oddíl 2, Stuttgart 1838, s. 6; „Východoevropské neboli sarmatské, slovanské nížiny.“ : Nadpis kapitoly in: K. H. Brandes: *Geographie von Europa für Lehrer an den oberen Gymnasialklassen, aber auch für alle, welche [...]. 2 sv., Lemgo-Detmold 1852, zde sv. 1, s. 473. Pozdější příklady: „ Kmeny [Rusů, H.L.] naplnily největnější ‘immensa spatia’ širokého východního konce Evropy“.* J. G. Kohl: *Die Völker Europa's. Cultur und Charakterskizzen der europäischen Völker. 2. vyd., Hamburg 1872, s. 135; „Tělo východní Evropy („Ruska“)...“ : J. G. Kohl: Die geographische Lage der Hauptstädte Europas. Leipzig 1874, s. 438–439; Wilhelm Tomaschek: Ethnologische Forschungen über Ost-Europa und Nord-Asien. Sv. 1., Wien 1881; Oscar Peschel – Otto Krümmel: *Europäische Staatenkunde [...]. Sv. 1. Oddíl 1, Leipzig 1880, s. 20, spatřuje „velký kontrast mezi reliéfem jižní a západní poloostrovní Evropy na straně jedné a skandinávsko-ruským [sic!] východem na straně druhé“ .***
- 129) Např.: Alb[ertus] Krantzius: *Chronica regnorum aquiloniarum [aquilo = severní vítr H. L.]. Daniae, Svetiae, Norvagiae. Argentorati 1546, s. 1: „Germaniae Magnae, omnes qui Cosmographiam scriptitarunt Graeci & Latini, annumeravere tria Aquilonis Regna, Daniam, Suetiam, Norvegiam...“ . – Johannes Georgius Keysler: *Antiquitates selectae septentrionales et celticae. Hannover 1720, S. X: „Celtarum nomine latius sumto apapellamus ea Europae gentes, quae ad occidentem solem vergunt, Lusitaniamque, Hispaniam ac Gallias incolabant. Septentrionalium appellatione nobis veniunt praeter Germanos Dani, Sueci, Norwegi, Islandi &c. Mediis velut partibus adscribimus Magnae Britanniae insulas...“ (viz též Doerries: *Eindrigen (viz pozn. 4), s. 111 a násl.***
- 130) Wagner [Geschichte] (viz pozn. 20), s. 8: „Zde se však rozdělují severské dějiny podle rozdílnosti a jazyka na dva hlavní proudy, ruský a skandinávský...“
- 131) Tak v roce 1806 in: Ernst Moritz Arndt: *Geist der Zeit, citováno podle: Hubatsch: Die Deutschen (viz pozn. 4), s. 74. – Jiná zúžená Arndtova specifikace pojmu severský, který byl zřejmě stále vnímán jako široký (in: „Versuch einer vergleichenden Völkergeschichte“ 1853): „K severu, tedy k našemu severu musíme tedy hledět.“ Citováno podle: Hubatsch: *Die Deutschen, s. 98.**
- 132) Např.: Ernst Moritz Arndt: *Pro populo Germanico. Berlin 1854 (!), citováno podle: Günther Wiegand: Zum deutschen Rußlandinteresse im 19. Jahrhundert. E. M. Arndt a Varnhagen von Ense. Stuttgart 1967 (Kieler historische Studien, sv. 3), s. 203 a násl. Rusko je chápáno jako ležící na „vysokém“ severu ještě v dopise pruského prince Wilhelma (pozdějšího císaře Viléma I.) u příležitosti smrti císaře Mikuláše I. (březen 1855): Mikuláš je zde označován jako „velký muž“, „který vládl na vysokém severu“. Ernst von Coburg: *Aus meinem Leben und aus meiner Zeit. Sv. 2, Berlin 1888, s. 253 (za odkaz děkuji panu kolegovi Ludwigu Petry, Mainz). (Mohlo by se hovořit také**

- 126) Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, in: *tentýž: Sämtliche Werke*. Sv. 11, Stuttgart 1939, s. 148–149. Zde byly vyjmenovány: „jižní Evropa“, „srdce Evropy“ a „severovýchodní státy Evropy, Polsko Rusko, slovanské říše. „Vstupují teprve později do rodiny historických států a tvoří a udržují trvale spojitost s Asii.“ [sic!]; naproti tomu viz tamtéž, s. 447: „na východě Evropy velký slovanský národ.“
- 127) Friedrich Wilhelm Plessner: *Geographie von Europa. Mit Anwendung der Nmemotechnik ...*, Erfurt-Langensalza-Leipzig 1848, passim.
- 128) Rané příklady: *Europa und seine Bewohner*. Ein Hand- und Lesebuch für alle Stände. Vyd. Karl Friedrich Vollrath Hoffmann. Oddíl 2., část 1., sv. 8; P. A. Ferdinand Constantin Possart: *Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Rußland und Königreich Polen und Freistaat Krakau*. Oddíl 2, Stuttgart 1838, s. 6; „Východoevropské neboli sarmatské, slovanské nížiny.“ : *Nadpis kapitoly* in: K. H. Brandes: *Geographie von Europa für Lehrer an den oberen Gymnasialklassen*, aber auch für alle, welche [...]. 2 sv., Lemgo-Detmold 1852, zde sv. 1, s. 473. Pozdější příklady: „Kmeny [Rusů, H.L.] naplnily nejnuitnější 'immensa spatia' širokého východního konce Evropy“. J. G. Kohl: *Die Völker Europa's. Cultur und Charakterskizzen der europäischen Völker*. 2. vyd., Hamburg 1872, s. 135; „Tělo východní Evropy („Ruska“)...“ : J. G. Kohl: *Die geographische Lage der Hauptstädte Europas*. Leipzig 1874, s. 438–439; Wilhelm Tomaschek: *Ethnologische Forschungen über Ost-Europa und Nord-Asien*. Sv. 1., Wien 1881; Oscar Peschel – Otto Krümmel: *Europäische Staatenkunde* [...]. Sv. 1. Oddíl 1, Leipzig 1880, s. 20, spatřuje „velký kontrast mezi reliéfem jižní a západní poloostrovní Evropy na straně jedné a skandinávsko-ruským [sic!] východem na straně druhé“.
- 129) Např.: Alb[ertus] Krantz: *Chronica regnorum aquiloniarum* [aquilo = severní vítr H. L.]. *Daniae, Svetiae, Norvagiae. Argentorati 1546*, s. 1: „Germaniae Magnae, omnes qui Cosmographiam scriptitarunt Graeci & Latini, annumeravere tria Aquilonis Regna, Dania, Suetiam, Norvegiam...“ – Johannes Georgius Keyser: *Antiquitates selectae septentrionales et celticae*. Hannover 1720, S. X: „Celtarum nomine latius sumto apapellamus ea Europae gentes, quae ad occidentem solem vergunt, Lusitaniamque, Hispaniam ac Gallias incolabant. Septentrionalium appellatione nobis veniunt praeter Germanos Dani, Sueci, Norwegi, Islandi &c. Mediis velut partibus adscribimus Magnae Britanniae insulas...“ (viz též Doerries: *Eindringen* (viz pozn. 4), s. 111 a násl.
- 130) Wagner [Geschichte] (viz pozn. 20), s. 8: „Zde se však rozdělují severské dějiny podle rozdílnosti a jazyka na dva hlavní proudy, ruský a skandinávský...“
- 131) Tak v roce 1806 in: Ernst Moritz Arndt: *Geist der Zeit*, citováno podle: Hubatsch: *Die Deutschen* (viz pozn. 4), s. 74. – Jiná zúžená Arndtova specifikace pojmu severský, který byl zřejmě stále vnímán jako široký (in: „Versuch einer vergleichenden Völkergeschichte“ 1853): „K severu, tedy k našemu severu musíme tedy hledět.“ Citováno podle: Hubatsch: *Die Deutschen*, s. 98.
- 132) Např.: Ernst Moritz Arndt: *Pro populo Germanico*. Berlin 1854 (!), citováno podle: Günther Wiegand: *Zum deutschen Rußlandinteresse im 19. Jahrhundert*. E. M. Arndt a Varnhagen von Ense. Stuttgart 1967 (Kielers historische Studien, sv. 3), s. 203 a násl. Rusko je chápáno jako ležící na „vysokém“ severu ještě v dopise pruského prince Wilhelma (pozdějšího císaře Viléma I.) u příležitosti smrti císaře Mikuláše I. (březen 1855): Mikuláš je zde označován jako „velký muž“, „který vládl na vysokém severu“. Ernst von Coburg: *Aus meinem Leben und aus meiner Zeit*. Sv. 2, Berlin 1888, s. 253 (za odkaz děkují panu kolegovi Ludwigu Petry, Mainz). (Mohlo by se hovořit také

- o „hlubokém severu“ („tiefer Norden“) (Rheinischer Merkur z 31. 5. 1814, zde vztažen na švédské vojsko, citováno podle: Hubatsch: *Die Deutschen* [viz pozn. 4] s. 92), dále o „nejzažším severu“ („hinterster Norden“): viz Jakob Michael Reinhold Lenz: *Pandaemonium Germanicum* (napsáno 1775): na Goetheovu otázku: „Kam kráčíš?“ odpovídá autor: „Z nejzažšího severu...“ Otto von Petersen: *Goethe und der baltische Osten* [sic! nikoliv sever! H. L.]. Reval 1930, *Baltisches Geistesleben*, sv. 2. Dotisk: Hannover-Döhner 1967 (Beiträge zur baltischen Literaturgeschichte, Literatur, Sprachwissenschaft und Musik. Řada A. Dotisky sv. 1), s. 44.
- 133) K tomu, i když zde sledovaný vývoj zcela ignorujíc: Susanne Pertz: *Das Wort „nordisch“*. Seine Geschichte bis zur Jahrhundertwende. Disertační práce, Leipzig 1939, Dresden 1939.
- 134) 1821 navrhl F. W. von Schubert zříditi na univerzitě v Greifswaldu „severský institut“. Hubatsch: *Unruhe* (viz pozn. 6), s. 70.
- 135) *Leitfaden zur nordischen Alterthumskunde*. Kopenhagen-Hamburg-St. Petersburg 1837. (Vyd. Kgl. Gesellschaft für nordische Alterthumskunde.) Na počátku úvodu poukazuje na „blízké příbuzenství mezi Germány a gótskými obyvateli severu“.
- 136) Friedrich Schlegel: *Abhandlung über nordische Dichtkunst* (1812), viz Carl Roos: *Die nordischen Literaturen in ihrer Bedeutung für die deutsche*, in: *Deutsche Philologie im Aufriß*. Vyd. Wolfgang Stammeler, sv. 3, 2. vyd. Berlin 1962, sloupec 373–406, zde sloupec 391–392.
- 137) „Severská filozofie“ (odkaz na hesla: „s. Scandinavische Philos. und Edda“): Wilhelm Traugott Krug: *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften*, nebst ihrer Literatur und Geschichte. Sv. 3, 2. vyd. Leipzig 1833, s. 72.
- 138) P. A. Munch: *Die nordisch-germanischen Völker, ihre ältesten Heimath-Sitze, Wanderzüge und Zustände* [...]. Lübeck 1853; pokračování: tentýž: *Das heroische Zeitalter der nordisch-germanischen Völker und die Wikingerzüge*. Lübeck 1854. Originální titul knihy, z níž byly do svrchu zmíněných svazků převzaty dílčí překlady, zněl: „Det norske Folks Historie“.
- 139) Např. heslo „severský obchod nebo obchod na sever a do Pobaltí, [...] který je veden do severských států Ruska, Dánska a Norska a Švédska [...]“. *Conversations-Hand-Lexikon*. Ein Hülfswörterbuch [...]. Osnabrück 1831, s. 573.
- 140) Viz tamtéž: „Severské mocnosti nebo říše se jmenují ty tři státy: Rusko, Dánsko, Švédsko.“
- 141) *Das große Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände*. Vyd. J. Meyer [a j.]. Sv. 23, Hildburghausen 1853, s. 1017. Tamtéž je naproti tomu heslo „severský“, a další definováno: „in Europa s. v. a. Skandinavisch, z. B. nordische Mythologie“.
- 142) Např.: Karl Theodor von Inama-Sternegg: *Die Tendenz der Groß-Staatenbildung in der Gegenwart*. Eine politische Studie. Innsbruck 1869, s. 28: Zde znamená „sever“, „tři severské říše“ pouze Skandinávii. Viz též Theodor Mügge: *Skizzen aus dem Norden*. Reise durch Skandinavien. 2 sv., Hannover 1844; tentýž: *Nordisches Bilderbuch*. Frankfurt/Mainz 1857. Hezký příklad pro zmiňovanou tradici pojmu „severský“ nabízí svazkový věcný katalog univerzitní knihovny v Marburgu. Zde byl původně (v raném 19. stol.) zatím nepatrný knižní fond k ruským dějinám začleněn ve společné skupině „Dějiny severských říší a Turecka“ do svazku VII/1. Během doplňování fondu byla tato rostoucí skupina v katalogu tak přepisována, že jednotlivé země (Švédsko, Rusko, Polsko, Prusko atd.) dostaly díky více nebo méně náhodnému pořadí jednotlivé listy; když byly popsány, byl pro tu kterou zemi určen list nový. V dalším studiu bylo ale označení „...severské říše...“ zřejmě natolik nesrozumitelné, že Skandinavia – jak se mezitím pojem „severský“ zúžil (byla oddělena: do nového členění zemí byla zařazena

- nová skupina „slovanské národy a státy“, přičemž ve vsuvce byly kdysi „severské“, ale nikoliv skandinávské národy a státy nazvány: „Rusko, Polsko, ...Prusko“. Až příliž oprávněně potom bylo, jestliže nějaký uživatel (nebo dokonce knihovník) namaloval k „Prusku“ tučný vykřičník v závorce: Bylo skutečně nemožné Prusko označit za „slovanské“! Viz věcný katalog Univerzitní knihovny v Marburgu, sv. VII/1a (od roku 1935 titul: „Nord-, ost- und südosteuropäische Geschichte“). Srv. Fritz Rhode: Die Universitätsbibliothek zu Marburg/Lahn. 1887–1937. Marburg 1937, s. 17.
- 143) Např.: P. A. Munch: Über Skandinavismus. Kopenhagen 1857, Skandinavische Hefte, č. 1; tentýž: Der Pangermanismus. Eine Schrift für Deutschland und die nordischen Reiche gegen den dänischen Skandinavismus und das Russenthum. Hamburg 1857. Tento spis varuje před „nebezpečím, které hrozí z východu“ (s. 46), před „despocií východu“ (s. 85) atd.
- 144) Nordlandfahrten. [Vyd.] Hamburg-Amerika-Linie. [Jährliche Prospekte] 1906–1914. Cesty směřovaly do Skandinávie, polární oblasti, na Island a Špicberky. Císař Vilém se před Ganghoferem vyjádřil o cestách na sever pochvalně: Andreas Josef Keil: Nordlandfahrten! Gedanken auf einer und Erinnerungen an eine Reise nach Schottland, Orkney- und Färöer-Inseln, Island, Norwegen etc. Frankfurt/Main 1907, s. V.
- 145) Starý pojem severní Evropy se objevuje kromě jiných u Alexandera Baumgartnera: SJ Nordische Fahrten. Skizzen und Studien. Sv. 2. Durch Skandinavien nach St. Petersburg. 3. vyd., Freiburg/Br. 1901. Baumgartner zde zevrubně obhájí užití titulu pro svou knihu, neboť čtenáři zřejmě znají již jen novější, užší pojem slova „severský“: „Také pobřeží Finské zátoky patřilo kdysi ke Skandinávii a bylo švédském žezlu odebráno teprve v posledních dvou stoletích. Jistá historická jednotka tedy nechybí, i když se rámeček může zdát velmi široký.“
- 146) Srv. Hans-Jürgen Lutzhöft: Der nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940. Stuttgart 1971, Kieler historische Studien, sv. 14. – Srovnávání severské a východní duše: L. F. Clauss: Die nordische Seele. Eine Einführung in die Rassenkunde. München 1934 (četná vydání).
- 147) Např.: Ernst Zeidler: Die Slawen im östlichen Europa, in: Programm der Lehr- und Erziehungsanstalt für Knaben von Dr. Ernst Zeidler. Programm Nr. 495. Dresden 1882, s. 1–8.
- 148) Johann Wolfgang von Goethe: Serbische Lieder, in: Werke. Hamburger Ausgabe. Sv. 12., 9. vyd., München 1981, s. 334.
- 149) Pojem „severoslovanské národy“ (Poláci, Litevci a „Moskowiter“) figuruje již u Konrada Samuela Schurzfleische (1641–1708), viz Walter Schamschula: Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben (1740–1800). München 1973, s. 130. Pozdní vlivy pojmu „severní Slované“ se projevují i ve slavistice 20. století: Ivan Popovič: Die Berührungen des Südslawischen und des Nordslawischen in Noricum, in Pannonien und in Dazien, in: Die Welt der Slaven 7 (1962), s. 68–96, 113–145.
- 150) Wiegand: Rußlandinteressen (viz pozn. 132) s. 20.
- 151) Ulrich Picht: M. P. Pogodin und die Slavische Frage. Stuttgart 1969 (Hieler historische Studien, sv.8), s. 197.
- 152) [J. P. Jordan] Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft. Leipzig 1843, s. 3.
- 153) František Palacký (Vyd.) Gedenkbücher. Prag 1874, s. 282.
- 154) Literatura k tomu: Hans Lemberg: Panslavismus, in: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie. Sv. 4, Freiburg-Basel-Wien 1971, sloupec 1061–1069.
- 155) Srv.: Goldammer, Kurt: Der Mythos von Ost und West. Eine kultur- und religionsgeschichtliche Betrachtung. München, Basel 1962 (=Glaube und Wissen, Band 23), s. 44–46; Barthold, V.-V.: La découverte de l'Asie. L(Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie. Paris 1947; Étiemble, René: L'orient philosophique au XVIIIe siècle. Cours professé à la Faculté des lettres de Paris. 3 dily. Paris 1956–1959; Fück, Jonathan: Die arabischen Studien in Europa. Leipzig 1955; Littmann, Enno: Der deutsche Beitrag zur Wissenschaft vom Vorderen Orient. Stuttgart, Berlin 1932; Hoffmann, Paul Theodor: Der indische und der deutsche Geist von Herder bis zur Romantik. Dis. pr. Tübingen 1915; Alsdorf, Ludwig: Deutsch-indische Geistesbeziehungen. Heidelberg (usw.) 1942, Indien Band 7; Gabriel, Alfons: Die Erforschung Persiens. Die Entwicklung der abendländischen Kenntnis der Geographie Persiens. Wien 1952; Schaefer, Hans Heinrich: Goethes Erlebnis des Ostens. Leipzig 1938; Schulin, Ernst: Die weltgeschichtliche Erfassung des Ostens bei Hegel und Ranke. Göttingen 1958, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte Band 2; Wirth, Eugen: Orientalistik und Orientforschung. Aufgaben und Probleme aus der Sicht der Nachbarwissenschaften, in: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Supplement III, 1 (XIX. Deutscher Orientalistentag. 1975. Vorträge). Wiesbaden 1977, s. LV–LXXXII.
- 156) cit. dle: Grimm, Jacob und Wilhelm: Deutsches Wörterbuch 7, Leipzig 1889, sl. 1396 nn, heslo „Ost“.– Srv. též: Magon, Leopold: Goethes „West-östlicher Divan“ a Rückertovy „Östliche Rosen“. K prehistorii posl. jmenovaného: Gestaltung – Umgestaltung. Festschrift für A. H. Korff., Hrsg. von Joachim Müller. Leipzig 1957, s. 160–177 (děkuji kolegovi dr. Johannovi Koderovi za upozornění na tuto publikaci).
- 157) Srv. Fassel, Horst: Südosteuropa und der Orient-Topos der deutschen Literatur im 19. Und 20. Jahrhundert, in: Revue d'études sudest-européennes 17 (1979), s. 345–358 (koncentrováno především na Rumunsko).
- 158) Např.: Hermann, Ernst: Geschichte des russischen Staates, Band 3, Hamburg 1846, s. 712: V 17. stol. byli prý Rusové národem, jenž svým slovansky orientálním založením a v obklopení nesvobodnými náboženstvími Východu nebyl schopen jiného zřízení než despotismu – „die mit orientalisch-slavischer Naturanlage keiner anderen Verfassung als der despotischen fähig sind“ „...in den unfreien Religionen des Ostens befangen“). Jiné negativně pojaté ustálené představy o Asii uvádí Gollwitzer, Heinz: Die Gelbe Gefahr. Geschichte eines Schlagworts. Studien zum imperialistischen Denken. Göttingen 1962.
- 159) Viz dále, s. 74–77.
- 160) Lesch, Walter / Stoy, Manfred: Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907–1948. Köln, Graz 1983 (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas Band 11), s. 137–142.
- 161) Osten und Orient. Hrsg. von R. Geyer und H. Übersberger, 4 Reihen.
- 162) Polská, ruská, maďarská, turecká, česká, jihoslovanská. 5 svazků.
- 163) Viz citát „Nord und West und Süd zersplittern (...) Flüchte du, im reinen Osten / Patriarchenluft zu kosten!“ v závěru: Gesemann, Gerhard: Wesen des Westens und Wesen des Ostens, in: Slawische Rundschau 5 (1933), s. 388, nebo nástěnná mapa Deutschland in den Grenzen von 1937, vytvořená po 1945 Wilhelmem Neufeldem a M. Kornrumpfem (b.d.a m.v.), na níž je Goethova báseň z Ost-westlicher Divan: „Wer sich selbst und andre kennt (...) Orient und Okzident sind nicht mehr zu trennen (...) Also zwischen Ost und Westen / sich bewegen: seis zum besten!“ Název společnosti pro podporu východoevropské literatury „Orient-Okzident“, založené 1982

- v SRN, je přímou narážkou na Goethovu básnickou sbírku. Bach, Renate: Ost und West ist nicht zu trennen, in: Kölnische Rundschau 3. 9. 1982.
- 164) Werner Kalweit v zahajovacím proslovu na konferenci UNESCO (Mezinárodní komise pro studium slovanských kultur) v říjnu 1976 ve východním Berlíně. Sr.: Richter, Liselotte: Leibniz und sein Rußlandbild. Berlin 1946, s. 80 (Rusko „na severu Evropy“). Dále viz: Bittner Slavica, pozn. č. 78, srv. též s Leibnizovým citátem z r. 1697 uvedeným na tomto místě: Leibniz nazývá vládce Ruska, Číny a Abesinie vladaři Severu, Východu a Jihu, s. 211; viz též s. 219. IO tomtéž srv. začátek Leibnizovy Denkschrift z 1711: „Es beherrscht der großmächtigste Czar (...) den östlichen Mitternacht von Pohlen bis an die Chinesische Tatern ...“; cit. dle: Benz, Ernst: Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart. Freiburg, München 1952 (Orbis Academicus Band 3/1), s. 67). Ačkoli sám Bittner uvádí řadu citátů, z nichž vyplývá, že Leibniz lokalizoval Rusko na sever, označuje Leibnizův vztah k Rusku a ke Slovanům za anachronický vztah k „východu“ (Bittner, Slavica s. 14, 32, 228, 557 atd.).
- 165) Např.: Wutzer, C. W.: Reise in den Orient Europa's und einen Theil Westasien's zur Untersuchung des Bodens und seiner Producte, des Klima's, der Salubritäts-Verhältnisse und der vorherrschenden Krankheiten. Mit Beiträgen zur Geschichte, Charakteristik und Politik der Bewohner. 2 Bände in 1 Band. Elberfeld 1860–1861; Wachsmuth, W.: Geschichte der politischen Parteiungen alter und neuer Zeit. 1. Abtheilung. Braunschweig 1856, 11. Buch: „Der Jesuitismus gegen den zerfallenden Protestantismus in Deutschland und Osteuropa“, s. 171 nn (miněno Rakousko včetně Čech, Maďarska a Sedmihradska, s. 211 nn).
- 166) L'Europe intermédiaire, „střední Evropa“: Griewank Neuordnung (srv. pozn. č. 97), s. 97. J. F. Ockhart, falcký dvorní rada, lokalizoval již 1805 rozdělené Německo mezi evropské systémy, z nichž jeden reprezentuje tradiční severské uspořádání (Dánsko, Polsko, Švédsko, Rusko). Ockhart J. F.: Europens monarchische und republikanische Staaten nach ihrer Größe, Macht und wechselseitigen Verhältnissen in statisch-politischen Gemälden dargestellt. 4 Lieferungen in 1 Band. Leipzig 1804–1906, Nr. 4 a 5. – Sperling v Nachbarländer udává jako první doklady pojmu střední Evropa Augusta Zeuna (1808) a Carla Rittera (1817): tamtéž s. 2. – Obecně k této problematice viz: Meyer, Henry Cord: Mitteleuropa in German thought and action. 1815–1945. Den Haag 1957, International Scholars Forum IV.
- 167) Při slavnostním loučení v Paříži 1818 tak byli např. „frères (popř. fiens) guerriers de la Russie“ oslavováni jako „enfants du Nord“ – McNally Rußlandbild – srv. pozn. č. 4 (s. 107), stejně jako o necelých 20 let dříve při Suvorovově tažení – Corbet, Charles: L'opinion française face, à l'inconnue Russe (1799–1894). À l'ère des nationalismes. Paris 1967 (Etudes de littérature étrangère et comparée Band 56), s. 40–41).
- 168) Ernst Moritz Arndt obhajoval ve svém Geist der Zeit III (1813) Rusy před nařčením Francouzů, že jsou severskými barbarými; Uhrig: Slawenbild (viz pozn. č. 38), s. 50–51. (Viz též pozn. č. 48).
- 169) Rabbe, A.: Histoire d'Alexandre Ier. Paris 1826.S.214; cit. in: McNally: Rußlandbild (viz. pozn. č. 70), s. 34: „barbarie septentrionale“ prý bylo ztělesňováno Rusy jako ma-sou.
- 170) Např. Willem de Clerq 1822: Rusko před Petrem Velikým je podle něho součástí „het oosten“, a to otrocky pasivního Východu, do něhož patří Slované, neznalí „germannsc vrijheidsgeest“ a po staletí utlačovaní Tatary. Po Petru Velikém se prý situace změnila; v této epoše se Rusko podle Clerqa přihlásilo k „het Noord“. Locher, Th. J. G.: Willem de Clerq over Rusland, in: Analecta Slavica. A Slavonic Miscellany (Festschrift für Bruno Becker). Amsterdam 1955, s. 63–69. (Viz též: McNally: Rußlandbild (viz pozn. č. 70), s. 124–125.
- 171) Tamtéž, s. 142–143.
- 172) O raném výskytu: Müller, Lore: Das Rußlandbild der deutschen politischen Flugschriften, Reisewerke, Nachschlagewerke und einiger führenden Zeitschriften und Zeitungen während der Jahre 1832–1853. Dis. práce Mainz 1953; Gertler: Rußlandpublizistik (viz pozn. č. 190); Groh: Rußland (srv. pozn. č. 4); Rauch, Georg von: Wandlungen des deutschen Rußlandbildes (zuerst 1959), in: tentýž: Zarenreich und Sowjetstaat im Spiegel der Geschichte. Aufsätze und Vorträge. Hrsg. von M. Garleff und U. Liszkowski. Göttingen 1980, s. 322–335; výběr z nejnovějších titulů: Jahn, Peter: Russophilie und Konservatismus. Die russophile Literatur in der deutschen Öffentlichkeit 1831–1852. Stuttgart 1980 (Geschichte und Theorie der Politik. Unterreihe A: Geschichte Band 2. – Především je třeba zmínit se na tomto místě o ško-le Günthera Stöckla, k níž se hlásí také autor tohoto článku a z níž vzešla řada prací o německém pohledu na východní Evropu, m.j.: Hecker, Hans: „Die Tat“ und ihr Osteuropabild. 1909–1939. Köln 1974; Lammich, Maria: Das deutsche Osteuropabild in der Zeit der Reichsgründung. Boppard/Rhein 1977, Beiträge zur Konfliktforschung; Nasarski, Gerlind: Osteuropavorstellungen in der konservativ-revolutionären Publizistik. Analyse der Zeitschrift „Deutsches Volkstum“ 1917–1941. Bern/Frankfurt/M. 1974, Europäische Hochschulschriften. Reihe 3, Band 23; Fuhrmann, Rainer: Die orientalische Frage, das „Panslawistisch-Chauvinistische Lager“ und das Zuwarten auf Krieg und Revolution. Die Osteuropaberichterstattung der „Deutschen Rundschau“ 1874–1918. Bern/Frankfurt/M. 1975, Europäische Hochschulschriften. Reihe 3, Band 46. – Výběr z bibliografie na toto téma: Hoffmann, Johannes: Völkerbilder in Ost und West. Auswahlbibliographie zur Friedens-, Konflikt- und Stereotypenforschung unter besonderer Berücksichtigung des Deutschlandbildes in Osteuropa sowie der deutschen Vorstellungen von den östlichen Nachbarvölkern. Dortmund 1980, Rheinisch-westfälische Auslandsgesellschaft. Schriften des deutsch-polnischen Länderkreises Band 4.
- 173) Gleason, John Howes: The Genesis of Russophobia in Great Britain. Cambridge (Mass.) 1950, Harvard Historical Studies Band 57; částečně překonáno publikací: Krauthem, Hans-Jobst: „Öffentliche Meinung und imperiale Politik. Das britische Rußlandbild 1815–1854. Berlin 1977, Osteuropastudien des Landes Hessen. Reihe 1, Band 81.
- 174) K francouzským představám o Rusku: Cadot, Michel: La Russie dans la vie intellectuelle Française (1839–1856). Paris 1967, L'histoire sans frontières; Corbet: L'opinion (srv. pozn. č. 167); McNally, Raymond T.: The Origins of Russophobia in France: 1812–1830, in: The American Slavic and East European Review 17 (1958), s. 173–189; tentýž: Rußlandbild (srv. pozn. č. 70).
- 175) Např. Françoise Trembicková ve svých „Mémoires d'une Polonoise“ vyzývala své kra-jany „refouler vers l'orient le Moscovite et le Tatare“ (cit. ze s. 145).
- 176) Např.: The Herald z 18.1.1821: obnovení Polska je prý pouze „a rapacious grasp at territorial enlargement, by driving before her into the south of Europe the dispossessed intervening Powers“. „Northern maritime conspiracy“ prý má v úmyslu vytlačit anglický obchod „out of the Northern seas“. Cit. dle: Gleason: Genesis (srv. pozn. č. 173), s. 48.
- 177) Birke: Frankreich (srv. pozn. č. 6), s. 61.
- 178) Tamtéž, s. 40–41; v témže díle vyjmenován také široký rejstřík tehdejších severských topoi ve Francii. – V románu Theodora Fontana Vor dem Sturm – vyd. K. Pörnbacher,

- v SRN, je přímou narážkou na Goethovu básnickou sbírku. Bach, Renate: Ost und West ist nicht zu trennen, in: Kölnische Rundschau 3. 9. 1982.
- 164) Werner Kalweit v zahajovacím proslovu na konferenci UNESCO (Mezinárodní komise pro studium slovanských kultur) v říjnu 1976 ve východním Berlíně. Srv.: Richter, Liselotte: Leibniz und sein Rußlandbild. Berlin 1946, s. 80 (Rusko „na severu Evropy“). Dále viz: Bittner Slavica, pozn. č. 78, srv. též s Leibnizovým citátem z r. 1697 uvedeným na tomto místě: Leibniz nazývá vládce Ruska, Číny a Abesinie vladaři Severu, Východu a Jihu, s. 211; viz též s. 219. IO tomtéž srv. začátek Leibnizovy Denkschrift z 1711: „Es beherrscht der größtmächtigste Czar (...) den östlichen Mitternacht von Pohlen bis an die Chinesische Tatern ...“; cit. dle: Benz, Ernst: Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart. Freiburg, München 1952 (Orbis Academicus Band 3/1), s. 67). Ačkoli sám Bittner uvádí řadu citátů, z nichž vyplývá, že Leibniz lokalizoval Rusko na sever, označuje Leibnizův vztah k Rusku a ke Slovanům za anachronický vztah k „východu“ (Bittner, Slavica s. 14, 32, 228, 557 atd.).
- 165) Např.: Wutzer, C. W.: Reise in den Orient Europa's und einen Theil Westasien's zur Untersuchung des Bodens und seiner Producte, des Klima's, der Salubritäts-Verhältnisse und der vorherrschenden Krankheiten. Mit Beiträgen zur Geschichte, Charakteristik und Politik der Bewohner. 2 Bände in 1 Band. Elberfeld 1860–1861; Wachsmuth, W.: Geschichte der politischen Parteien alter und neuer Zeit. 1. Abtheilung. Braunschweig 1856, 11. Buch: „Der Jesuitismus gegen den zerfallenden Protestantismus in Deutschland und Osteuropa“, s. 171 nn (miněno Rakousko včetně Čech, Maďarska a Sedmíhradská, s. 211 nn).
- 166) L'Europe intermédiaire, „střední Evropa“: Griewank Neuordnung (srv. pozn. č. 97), s. 97. J. F. Ockhart, falcký dvorní rada, lokalizoval již 1805 rozdělené Německo mezi evropské systémy, z nichž jeden reprezentuje tradiční severské uspořádání (Dánsko, Polsko, Švédsko, Rusko). Ockhart J. F.: Europens monarchische und republikanische Staaten nach ihrer Größe, Macht und wechselseitigen Verhältnissen in statisch-politischen Gemälden dargestellt. 4 Lieferungen in 1 Band. Leipzig 1804–1906, Nr. 4 a 5. – Sperling v Nachbarländer udává jako první doklady pojmu střední Evropa Augusta Zeuna (1808) a Carla Rittera (1817): tamtéž s. 2. – Obecně k této problematice viz: Meyer, Henry Cord: Mitteleuropa in German thought and action. 1815–1945. Den Haag 1957, International Scholars Forum IV.
- 167) Při slavnostním loučení v Paříži 1818 tak byli např. „frères (popř. fiers) guerriers de la Russie“ oslavováni jako „enfants du Nord“ – McNally Rußlandbild – srv. pozn. č. 4 (s. 107), stejně jako o necelých 20 let dříve při Suvorovově tažení – Corbet, Charles: L'opinion française face, à l'inconnue Russe (1799–1894). À l'ère des nationalismes. Paris 1967 (Etudes de littérature étrangère et comparée Band 56), s. 40–41).
- 168) Ernst Moritz Arndt obhajoval ve svém Geist der Zeit III (1813) Rusy před nařčením Francouzů, že jsou severskými barbary; Uhrig: Slawenbild (viz pozn. 38), s. 50–51. (Viz též pozn. č. 48).
- 169) Rabbe, A.: Histoire d'Alexandre Ier. Paris 1826.S.214; cit. in: McNally: Rußlandbild (viz. pozn. č. 70), s. 34: „barbarie septentrionale“ prý bylo ztělesňováno Rusy jako mason.
- 170) Např. Willem de Clerq 1822: Rusko před Petrem Velikým je podle něho součástí „het oosten“, a to otrocky pasivního Východu, do něhož patří Slované, neznalí „germannsc vrijheidsgeest“ a po staletí utlačovaní Tataři. Po Petru Velikém se prý situace změnila; v této epoše se Rusko podle Clerqa přihlásilo k „het Noord“. Locher, Th. J. G.: Willem de Clerq over Rusland, in: Analecta Slavica. A Slavonic Miscellany (Festschrift für

- v SRN, je přímou narážkou na Goethovu básnickou sbírku. Bach, Renate: Ost und West ist nicht zu trennen, in: *Kölnische Rundschau* 3, 9, 1982.
- 164) Werner Kalweit v zahajovacím proslovu na konferenci UNESCO (Mezinárodní komise pro studium slovanských kultur) v říjnu 1976 ve východním Berlíně. Srv.: Richter, Liselotte: *Leibniz und sein Rußlandbild*. Berlin 1946, s. 80 (Rusko „na severu Evropy“). Dále viz: Bittner Slavica, pozn. č. 78, srv. též s Leibnizovým citátem z r. 1697 uvedeným na tomto místě: Leibniz nazývá vládce Ruska, Číny a Abesinie vladaři Severu, Východu a Jihu, s. 211; viz též s. 219. IO tomtéž srv. začátek Leibnizovy Denkschrift z 1711: „Es beherrscht der großmächtigste Czar (...) den östlichen Mitternacht von Pohlen bis an die Chinesische Tatern ...“; cit. dle: Benz, Ernst: *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*. Freiburg, München 1952 (Orbis Academicus Band 3/1), s. 67). Ačkoli sám Bittner uvádí řadu citátů, z nichž vyplývá, že Leibniz lokalizoval Rusko na sever, označuje Leibnizův vztah k Rusku a ke Slovanům za anachronický vztah k „východu“ (Bittner, Slavica s. 14, 32, 228, 557 atd.).
- 165) Např.: Wutzer, C. W.: *Reise in den Orient Europa's und einen Theil Westasien's zur Untersuchung des Bodens und seiner Producte, des Klima's, der Salubritäts-Verhältnisse und der vorherrschenden Krankheiten. Mit Beiträgen zur Geschichte, Charakteristik und Politik der Bewohner*. 2 Bände in 1 Band. Elberfeld 1860–1861; Wachsmuth, W.: *Geschichte der politischen Parteien von alter und neuer Zeit*. 1. Abtheilung. Braunschweig 1856, 11. Buch: „Der Jesuitismus gegen den zerfallenden Protestantismus in Deutschland und Osteuropa“, s. 171 nn (miněno Rakousko včetně Čech, Maďarska a Sedmíhřadska, s. 211 nn).
- 166) L'Europe intermédiaire, „střední Evropa“: Griewank Neuordnung (srv. pozn. č. 97), s. 97. J. F. Ockhart, falcký dvorní rada, lokalizoval již 1805 rozdělené Německo mezi evropské systémy, z nichž jeden reprezentuje tradiční severské uspořádání (Dánsko, Polsko, Švédsko, Rusko). Ockhart J. F.: *Europens monarchische und republikanische Staaten nach ihrer Größe, Macht und wechselseitigen Verhältnissen in statisch-politischen Gemälden dargestellt*. 4 Lieferungen in 1 Band. Leipzig 1804–1906, Nr. 4 a 5. – Sperling v *Nachbarländer* udává jako první doklady pojmu střední Evropa Augusta Zeuna (1808) a Carla Rittera (1817): tamtéž s. 2. – Obecně k této problematice viz: Meyer, Henry Cord: *Mitteleuropa in German thought and action. 1815–1945*. Den Haag 1957, *International Scholars Forum* IV.
- 167) Při slavnostním loučení v Paříži 1818 tak byli např. „frères (popř. fiers) guerriers de la Russie“ oslavováni jako „enfants du Nord“ – McNally *Rußlandbild* – srv. pozn. č. 4 (s. 107), stejně jako o necelých 20 let dříve při Suvorovově tažení – Corbet, Charles: *L'opinion française face, à l'inconnue Russe (1799–1894). À l'ère des nationalismes*. Paris 1967 (*Etudes de littérature étrangère et comparée* Band 56), s. 40–41).
- 168) Ernst Moritz Arndt obhajoval ve svém *Geist der Zeit* III (1813) Rusy před nařčením Francouzů, že jsou severskými barbary; Uhrig: *Slawenbild* (viz pozn. 38), s. 50–51. (Viz též pozn.č. 48).
- 169) Rabbe, A.: *Histoire d'Alexandre Ier*. Paris 1826.S.214; cit. in: McNally: *Rußlandbild* (viz. pozn. č. 70), s. 34: „barbarie septentrionale“ prý bylo ztělesňováno Rusy jako masou.
- 170) Např. Willem de Clerq 1822: Rusko před Petrem Velikým je podle něho součástí „het oosten“, a to otrocky pasivního Východu, do něhož patří Slované, neznalí „germannsc vrijheidsgeest“ a po staletí utlačovaní Tataři. Po Petru Velikém se prý situace změnila; v této epoše se Rusko podle Clerqa přihlásilo k „het Noord“. Locher, Th. J. G.: *Willem de Clerq over Rusland*, in: *Analecta Slavica. A Slavonic Miscellany* (Festschrift für Bruno Becker). Amsterdam 1955, s. 63–69. (Viz též: McNally: *Rußlandbild* (viz pozn.č. 70), s. 124–125.
- 171) Tamtéž, s. 142–143.
- 172) O raném výskytu: Müller, Lore: *Das Rußlandbild der deutschen politischen Flugschriften, Reisewerke, Nachschlagewerke und einiger führenden Zeitschriften und Zeitungen während der Jahre 1832–1853*. Dis. práce Mainz 1953; Gertler: *Rußlandpublizistik* (viz pozn.č. 190); Groh: *Rußland* (srv. pozn. č. 4); Rauch, Georg von: *Souvlagen des deutschen Rußlandbildes* (zuerst 1959), in: tentýž: *Zarenreich und Sowjetstaat im Spiegel der Geschichte*. Aufsätze und Vorträge. Hrsg. von M. Garleff und U. Liszkowski. Göttingen 1980, s. 322–335; výběr z nejnovějších titulů: Jahn, Peter: *Russophilie und Konservatismus. Die russophile Literatur in der deutschen Öffentlichkeit 1831–1852*. Stuttgart 1980 (*Geschichte und Theorie der Politik*. Unterreihe A: *Geschichte* Band 2. – Především je třeba zmínit se na tomto místě o škole Günthera Stöckla, k níž se hlásí také autor tohoto článku a z níž vzešla řada prací o německém pohledu na východní Evropu, m.j.: Hecker, Hans: „Die Tat“ und ihr Osteuropabild. 1909–1939. Köln 1974; Lammich, Maria: *Das deutsche Osteuropabild in der Zeit der Reichsgründung*. Boppard/Rhein 1977, *Beiträge zur Konfliktforschung*; Nasarski, Gerlind: *Osteuropavorstellungen in der konservativ-revolutionären Publizistik. Analyse der Zeitschrift „Deutsches Volkstum“ 1917–1941*. Bern/Frankfurt/M. 1974, *Europäische Hochschulschriften*. Reihe 3, Band 23; Fuhrmann, Rainer: *Die orientalische Frage, das „Panslawistisch-Chauvinistische Lager“ und das Zuwarten auf Krieg und Revolution*. Die Osteuropaberichterstattung der „*Deutschen Rundschau*“ 1874–1918. Bern/Frankfurt/M. 1975, *Europäische Hochschulschriften*. Reihe 3, Band 46. – Výběr z bibliografie na toto téma: Hoffmann, Johannes: *Völkerbilder in Ost und West*. *Auswahlbibliographie zur Friedens-, Konflikt- und Stereotypenforschung unter besonderer Berücksichtigung des Deutschlandbildes in Osteuropa sowie der deutschen Vorstellungen von den östlichen Nachbarvölkern*. Dortmund 1980, *Rheinisch-westfälische Auslandsgesellschaft*. *Schriften des deutsch-polnischen Länderkreises* Band 4.
- 173) Gleason, John Howard: *The Genesis of Russophobia in Great Britain*. Cambridge (Mass.) 1950, *Harvard Historical Studies* Band 57; částečně překonáno publikací: Krautheim, Hans-Jobst: „*Öffentliche Meinung und imperiale Politik*. Das britische Rußlandbild 1815–1854. Berlin 1977, *Osteuropastudien des Landes Hessen*. Reihe 1, Band 81.
- 174) K francouzským představám o Rusku: Cadot, Michel: *La Russie dans la vie intellectuelle Française (1839–1856)*. Paris 1967, *L'histoire sans frontières*; Corbet: *L'opinion* (srv. pozn. č. 167); McNally, Raymond T.: *The Origins of Russophobia in France: 1812–1830*, in: *The American Slavic and East European Review* 17 (1958), s. 173–189; tentýž: *Rußlandbild* (srv. pozn. č. 70).
- 175) Např. Françoise Trembicková ve svých „*Mémoires d'une Polonaise*“ vyzývala své krajaný „refouler vers l'orient le Moscovite et le Tatare“ (cit. ze s. 145).
- 176) Např.: *The Herald* z 18.1.1821: obnovení Polska je prý pouze „a rapacious grasp at territorial enlargement, by driving before her into the south of Europe the dispossessed intervening Powers“. „Northern maritime conspiracy“ prý má v úmyslu vytlačit anglický obchod „out of the Northern seas“. Cit. dle: Gleason: *Genesis* (srv. pozn. č. 173), s. 48.
- 177) Birke: *Frankreich* (srv. pozn. č. 6), s. 61.
- 178) Tamtéž, s. 40–41; v témže díle vyjmenován také široký rejstřík tehdejších severských topoi ve Francii. – V románu Theodora Fontana *Vor dem Sturm* – vyd. K. Pörnbacher,

- München 1980, s. 279) říká francouzská herečka Alceste: „J'aime beaucoup les Polonais. Ils sont tout- fait les Français du Nord“ (děkuji kolegovi Ludwigu Petrymu z Mohuče za to, že mne na to upozornil).
- 179) Tamtéž, s. 69.
- 180) Birke: Frankreich (srv. pozn.č. 76), s. 61.
- 181) Cit. dle: Isenbeck, Heinrich: Rußland in der politischen Lyrik des vormärzlichen Deutschland, dis. práce, Münster/Westf. 1929, s. 49–50.
- 182) Cit. dle: Isenbeck: Rußland (srv. pozn. č. 181), s. 51, pozn. 11.
- 183) Cit. tamtéž, s. 38.
- 184) Cit. tamtéž, s. 39.
- 185) Custine, Adolphe Marquis de: La Russie en 1839. Paris 1843, cit. dle: McNally: Rußlandbild (Srv. pozn. č. 70), s. 153
- 186) Ruge Arnold: Über Gegenwart und Zukunft der Hauptmächte Europa's. Bei Gelegenheit von Menzels Europa im Jahr 1840. (1840), in: tentýž: Sämtliche Werke. 2. Aufl. Band 4, Mannheim 1847, s. 341–396, zde s. 359.
- 187) Např.: Kattner, Edward: Preußens Beruf im Osten. Berlin 1868 (o vztahu k Rusku a osvobození Polska, s.1); C. P(etzet): Russisch-Polen und die osteuropäischen Interessen. Ein Mahnruf an das Jahrhundert. Breslau 1870. Dále viz pozn. č. 116.
- 188) Hagen, Karl: Die östliche Frage. Mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. Geschichtlich und politisch beleuchtet. Frankfurt a.M. 1854. – Dále viz: (Schuselka, Franz) Die Orientalische das ist Russische Frage, Hamburg 1843.
- 189) Tamtéž, s. 93.
- 190) „Krieg gegen Osten, d.h. gegen Rußland“: Duncker, M.:Preußen und Rußland. Berlin 1854, s. 39, cit.dle: Gertler, Johannes: Die deutsche Rußlandpublizistik der Jahre 1853–1870, in: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 7 (1959), s. 72–195. – „La guerre d'Orient“: Chronique de la quinzaine, in: Revue de deux mondes 22 (1859), s. 506 z 14. 7. 1859, cit. in: Birke, : Frankreich (srv. pozn. č. 76), s. 3; Riedwald, M. von: Bilder aus dem orientalischen Kriege. 3 Bände. Leipzig 1857; Wie ward der letzte orientalische Krieg herbeigeführt? Eine historische Untersuchung. Leipzig 1863; „Orient-Krieg von 1854–1856“: Wutzer: Reise (viz pozn.č. 165); atd.
- 191) Viz pozn.č. 2. – Srv. též s proměnou instituce „Deutsche Gesellschaft zum Studium Rußlands“ na „Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas“ (po druhé světové válce „Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde“), k tomu viz: Fünfzig Jahre Osteuropa-Studien. Zur Geschichte der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas und der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde. Stuttgart 1963. K rusocentrickému pojetí Evropy v této souvislosti viz: Stöckl, Günther: Osteuropa – Geschichte und Politik. Opladen 1979 (Vorträge. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. G 238), s. 19–20.
- 192) Stepan Petrovič Ševyrev píše v „Moskovitjaninu“: „Západ a Rusko, Rusko a Západ – v těchto slovech je obsažena veškerá minulost a její výsledky, poslední slovo dějin, jakož i celá budoucnost“. Citováno dle: Groh: Rußland (srv. pozn.č.5), s. 166–167.
- 193) K ruské sebeidentifikaci viz dále.
- 194) McNally: The Origins (srv. pozn.č. 174), s. 188.
- 195) Např. Leibniz, srv. pozn.č. 164.
- 196) K tomu viz: Hoetzsch, Otto: Rußland und Asien. Geschichte einer Expansion. Stuttgart 1966; viz též pozn. č. 218.
- 197) Tomuto pohledu se podřídili dokonce i Rusofilové, např. 1854 Arndt: Pro populo (viz. pozn.č. 132): odmítá „se zděšením a s hrůzou u nás na západě ...naslouchat bajkám a pohádkám o důtkách a bičí“, tvrdí, že „z Petrohradu a Moskvy k nám vane ledový dech asijského despotismu“, avšak tvrdí, že jakkoli se tam můžeme setkat s „asijským způsobem života a evidentně také s týmž ústavním, státním a správním uspořádáním“, vyznačují se Rusové silným „zdravým jádrem“, život prý tam je právě kvůli tomuto „odlišnému národnímu charakteru ...mnohem lidštější a křesťanštější, než kdy mohl být v ...Polsku“. S. 278–279.
- 198) K tomuto ustálenému obrazu viz: Grönebaum: Frankreich (srv. pozn. č. 22), s. 138, pozn. 99. – Delacroix se roku 1843 zmiňuje o „écluse du Nord“, cit. dle: Cadot: Russie (viz pozn. č. 1859), s. 246–247.
- 199) „Rußland's Bevölkerung ...ein dem übrigen Europa fremdes Volk“; Rußland („ein Fremdling in Europa“ (1854): Reden von Osteuropa (viz pozn. č. 117), s 371.
- 200) Tato skutečnost byla již známa: Doerries: Eindringen (srv. pozn. č. 4) s. 133; dále Leibniz (srv. pozn.č. 164) a Herder (viz Keyser: Völker lsr. pozn. č. 109), s. 84–85
- 201) V armádních bulletinech z dob třetí koaliční války bylo Rusko označeno za „m-policee, mi-barbare“, za „empire ... mi-européen, mi-asiatique“, a ruské jednoty prohlášený za „hordes de sauvages“: Corbet: L'opinion (srv. pozn. č. 167), s. 65 (bez přesné data; 1806 nn).
- 202) Např. Bülow-Cummerow, Ernst von: Die europäischen Staaten nach ihren inneren und äußeren politischen Verhältnissen. Altona 1945: mluví se zde sice o císaři Mikuláši I., který se „připojuje k politickým zásadám obou dalších severských vladařů“ (s. 31), avšak na druhé straně zase pokládá Rusko za „říši s asijsky spravovanými institucemi, jež mají pouze tenký náter evropské kultury“ (s. 105), zkrátka za stát „v mnoha ohledech napůl evropský a napůl asijský“ (s. 78).
- 203) Marx, Karl (správně Engels, Friedrich): v New York Daily Tribune z 19. 4. 1853, cit. in: Wittfogel, Karl A.: Die orientalische Despotie. Eine vergleichende Untersuchung totaler Macht. Köln, Berlin 1962 (Studien-Bibliothek), s. 464.
- 204) Tamtéž.
- 205) Franzos, Karl Emil: Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien und der Bukowina. 2 díly. Leipzig 1876. Tentýž: Vom Don zur Donau. Neue Culturbilder aus Halb-Asien. 2 díly. Leipzig 1877–1878.
- 206) Vogel, Walther: Das Neue Europa. 3. vyd. Berlin, Leipzig 1925: autor omylem připisuje topos o poloasijském charakteru Franzosovi; Rusko je po dle něho „světem zcela odlišným od Evropy, ale převážně asijským“ (s. 104 nn).
- 207) Např. o tom, že Moskva je napůl asijským městem (1874); Kohl: Lage (viz pozn. č. 119), s. 437; také podle H(ermann) Vambéryho, Westlicher Kultureinfluß im Osten, Berlin 1906, s.V.73, jsou Rusové národem napůl asijským; po určitém asociacním přemetu (komunisté = Rusové = Asiaté) pak mohly Münchener Neueste Nachrichten („Nach 2 Jahren“) 8. 11. 1920 napsat, že revoluci roku 1918 v Mnichově způsobily „poloasijské hordy“. Cit. dle: Bayern im Umbruch. Hrsg. v. Karl Bosl. München 1969, s. 172.
- 208) Dallin, Alexander: Deutsche Herrschaft 1941–1945. Düsseldorf 1958. S. 20, 80–82 aj.; příklad raného výskytu: Rosenberg, Alfred: Die Pest in Rußland. Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer. München 1922 (s příznačnou reprodukcí na přebalu).
- 209) Např.: „Nebezpečí je velké. Asie pokročila k Labi. Pouze duchovně i hospodářsky zdravá Evropa ...bude schopna čelit postupující Asii“ (z dopisu Konrada Adenauera Williamu F. Sollmannovi z 16. 3. 1946). Adenauer, Konrad: Briefe 1945–1947. Berlin 1983 (Adenauer. Rhöndorfer Ausgabe. Vyd. R. Morsey a H.-P. Schwarz). Viz též: Schwarz, Hans-Peter: Asien steht an der Elbe. Konrad Adenauers Briefe zwischen 1945 und 1949, in: Frankfurter Allgemeine Nr. 240/1983 z 15. 10. 1983. – Thiess,

- Frank: Die geschichtlichen Grundlagen des Ost-West-Gegensatzes. Frankfurt, Bonn 1960 (Athenäum Schriften I), s. 50: ruská kultura, nikoli asijská, ale také ne evropská kultura korupčního despotismu“.
- 210) O příslušnosti Ruska k Evropě viz: Rauch, Georg von: Rußland und Europa (poprvé 1958), in: tentýž: Studien über das Verhältnis Rußlands zu Europa. Darmstadt 1946, s. 201–205; Stöckl, Günther: Rußland und Europa vor Peter dem Großen (Einführungsvorlesung Köln 1956), in: Krusius-Ahrenberg, Lolo a kol.: Rußland, Europa und der deutsche Osten. München 1960 (Beiträge zur europäischen Geschichte II), s. 35–58.
- 211) Dutschke, Rudi: Versuch, Lenin auf die Füße zu stellen. Über den halbasiatischen und westeuropäischen Weg zum Sozialismus. Lenin, Lukács und die Dritte Internationale. Berlin 1974 (Politik Band 53), hl. s. 17 nn, 33nn, 41 nn ad.
- 212) K asijskému výrobnímu způsobu viz: Kössler, Reinhard: Dritte Internationale und Bauernrevolution. Die Herausbildung des sowjetischen Marxismus in der Debatte um die „asiatische“ Produktionsweise. Frankfurt, New York 1982 (Quellen und Studien zur Sozialgeschichte III (srv. IV), s. 274 nn; dále tentýž: Zur Kritik des Mythos vom „asiatischen „Rußland, in: Probleme des Klassenkampfes 34 (1979), s. 105–131 (proti teším, jež rází Dutschke a spol.).
- 213) K Rusku a Asii v rámci „orientálních despotií“ viz diskusi vedenou za účasti Karla A. Wittfogela, Nicholase Riasanowského a Bertholda Spulera in: American Slavic and East European Review 22 (1963), s. 627-662.
- 214) O tom zvl. Wittfogel v Despotismu (srv. pozn. č. 203). K Marxově a a Engelsově obrazu Ruska viz: Krause, Helmut: Marx und Engels und das zeitgenössische Rußland. Gießen 1958, Osteuropastudien des Landes Hessen. Řada 2: Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas I; Rosdolsky, Roman: Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker. Berlin 1979; Marx, Karl / Engels, Friedrich: The Russian Menace to Europe. Vyd. Paul W. Blackstock a Bert F. Hoselitz. London, Glencoe, III. 1953.
- 214) Upozorňuje na to zejména Wittfogel v Despotismu (srv. pozn.č. 203), s. 470 nn. K Marxově a Engelsově obrazu Ruska viz: Krause, Helmut: Marx und Engels und das zeitgenössische Rußland, Gießen 1958 (Osteuropastudien des Landes Hessen, Reihe 2: Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas I; Rosdolsky, Roman: Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker, Berlin 1979; Marx, Karl / Engels Friedrich: The Russian Menace to Europe, vyd. Paul W. Blackstock a Bert Hoselitz, London, Glencoe, III, 1953.
- 215) Otázkou Orientu se zabývá např. K. N. Leontjev „Pisma o Vostočnych dělach“ in: Leontjev, Konstantin Nikolajevič: Vostok, Rossija i slavjanstvo. Sbornik statěj I–II, b.m.v. 1885–1886, repr. Osnabrück 1966, zde I. díl, s. 277–312; titul publikace tedy v překladu zní „Orient, Rusko a Slované“. Podobně: Polonskaja, L.R / Vafa, A. Ch.: Vostok. Iději i ideologii, Moskva 1982 (v překladu: Orient. Ideje...) – dále: Bagramov, E.A.: Mig o protivopoložnosti zapada i vostoka. Ob odnoj reakcionnoj koncepcii kolonizatorov, Moskva 1858, Znanie 2/30.
- 216) K tomu viz diskusi vedenou na stránkách 1. sešitu Slavic Review 23 (1964) Szeftel, Marc: The Historical Limits of the Question of Russia and the West (s.20–27); Roberts, H. L. odpověď (28–30). – Pozornosti čtenáře doporučuji rovněž: Igrickij, J. I.: Sovremennaja buržuaznaja istoriografija problemy „Rossija i zapad“ in: Voprosy istorii (1984), 1, s. 35–51.
- 217) Rolí prostředníka přisoudili Rusku příležitostně také němečtí autoři, např. Franz Baader (1841), cit. in: Europa und Rußland. Texte zum Problem des westeuropäischen und

- Frank: Die geschichtlichen Grundlagen des Ost-West-Gegensatzes. Frankfurt, Bonn 1960 (Athenäum Schriften I), s. 50: ruská kultura, nikoli asijská, ale také ne evropská kultura korupčního despotismu“.
- 210) O příslušnosti Ruska k Evropě viz: Rauch, Georg von: Rußland und Europa (poprvé 1958), in: tentýž: Studien über das Verhältnis Rußlands zu Europa. Darmstadt 1946, s. 201–205; Stöckl, Günther: Rußland und Europa vor Peter dem Großen (Einführungsvorlesung Köln 1956), in: Krusius-Ahrenberg, Lolo a kol.: Rußland, Europa und der deutsche Osten. München 1960 (Beiträge zur europäischen Geschichte II), s. 35–58.
- 211) Dutschke, Rudi: Versuch, Lenin auf die Füße zu stellen. Über den halbasiatischen und westeuropäischen Weg zum Sozialismus. Lenin, Lukács und die Dritte Internationale. Berlin 1974 (Politik Band 53), hl. s. 17 nn, 33nn, 41 nn ad.
- 212) K asijskému výrobnímu způsobu viz: Kössler, Reinhard: Dritte Internationale und Bauernrevolution. Die Herausbildung des sowjetischen Marxismus in der Debatte um die „asiatische“ Produktionsweise. Frankfurt, New York 1982 (Quellen und Studien zur Sozialgeschichte III (srv. IV), s. 274 nn; dále tentýž: Zur Kritik des Mythos vom „asiatischen „Rußland, in: Probleme des Klassenkampfes 34 (1979), s. 105–131 (proti teším, jež razí Dutschke a spol.).
- 213) K Rusku a Asii v rámci „orientálních despotií“ viz diskusi vedenou za účasti Karla A. Wittfogela, Nicholase Riasanowského a Bertholda Spulera in: American Slavic and East European Review 22 (1963), s. 627–662.
- 214) O tom zvl. Wittfogel v Despotismu (srv. pozn. č. 203). K Marxově a a Engelsově obrazu Ruska viz: Krause, Helmut: Marx und Engels und das zeitgenössische Rußland. Gießen 1958, Osteuropastudien des Landes Hessen. Řada 2: Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas I; Rosdolsky, Roman: Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker. Berlin 1979; Marx, Karl / Engels, Friedrich: The Russian Menace to Europe. Vyd. Paul W. Blackstock a Bert F. Hoselitz. London, Glencoe, III. 1953.
- 214) Upozorňuje na to zejména Wittfogel v Despotismu (srv. pozn.č. 203), s. 470 nn. K Marxově a Engelsově obrazu Ruska viz: Krause, Helmut: Marx und Engels und das zeitgenössische Rußland, Gießen 1958 (Osteuropastudien des Landes Hessen, Reihe 2: Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas I; Rosdolsky, Roman: Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker, Berlin 1979; Marx, Karl / Engels Friedrich: The Russian Menace to Europe, vyd. Paul W. Blackstock a Bert Hoselitz, London, Glencoe, III, 1953.
- 215) Otázkou Orientu se zabývá např. K. N. Leontjev „Pisma o Vostočnych dělach“ in: Leontjev, Konstantin Nikolajevič: Vostok, Rossija i slavjanstvo. Sbornik statěj I–II, b.m.v. 1885–1886, repr. Osnabrück 1966, zde I. díl, s. 277–312; titul publikace tedy v překladu zní „Orient, Rusko a Slované“. Podobně: Polonskaja, L.R / Vafa, A. Ch.: Vostok. Idějji i ideologii, Moskva 1982 (v překladu: Orient. Ideje...) – dále: Bagramov, E.A.: Mig o protivopoložnosti zapada i vostoka. Ob odnoj reakcionnoj koncepcii kolonizatorov, Moskva 1858, Znanie 2/30.
- 216) K tomu viz diskusi vedenou na stránkách I. sešitu Slavic Review 23 (1964) Szeftel, Marc: The Historical Limits of the Question of Russia and the West (s.20–27); Roberts, H. L. odpověď (28–30). – Pozornosti čtenáře doporučuji rovněž: Igrickij, J. I.: Sovremennaja buržuaznaja istoriografija problemy „Rossija i zapad“ in: Voprosy istorii (1984), 1, s. 35–51.
- 217) Roli prostředníka přisoudili Rusku příležitostně také němečtí autoři, např. Franz Baader (1841), cit. in: Europa und Rußland. Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses, vyd. Dmitrij Tschizhevskij a Dieter Groh, Darmstadt 1959, s. 101.
- 218) Raný, zřejmě ironický výskyt v roce 1827: „Jsme Asiaté, ale vznášíme nárok na evropské vzdělání“ – Dmitrij Vladimirovič Venevitinov, cit. in: Müller, Eberhard: Russischer Intellekt in europäischer Krise. Ivan Kirejevskij /1806–1856/, Kölm-Graz 1966 (Beiträge zur Geschichte Osteuropas 5), s. 56. K ruskému příklonu k „vostoku“ v polovině 19. stol. viz: Bassin, Mark: A Russian Mississippi? A Political-Geographical Inquiry into the Vision of Russia on the Pacific 1840–1865, rkp dis. pr. z Berkeley, Calif. 1983 – jejím autorovi děkují za laskavé upozornění; tentýž: The Russian Geographical Society, the „Amur Epoch“, and the Great Siberian Expedition 1855–1863, in: Annals of the Association of American Geographers 73 (1983), s. 240–256. – naproti tomu viz ruskou identifikaci s Asií, kladenou až do 1917, in: Riasanovsky, N. V.: Asia through Russian Eyes, in: Russia and Asia. Essays on the Influence of Russia on the Asian People, ed. Wayne S. Vucinich, Stanford, Calif. 1972, s. 3–29, zde 19nn, 372, pozn. 30. – Podobně Szeftel: Historical Limits – pozn. 216), s. 20. Zřejmě nejvýznamnějším dokladem ruské identifikace s Asií jsou „Skythové“ A. Bloka („da, Azijaty my ...my oberněmsa k vam / svojeju azijatskoj rožej!“), nejnov. vyd.: Blok, Aleksander: Dvenadcať. Skify. The Twelve. The Skythians. A Russian Reader with Explanatory Notes in English, Moskva 1982. – K „Euroasijcům“ viz: Böss, Otto: Die Lehre der Eurasier. Ein Beitrag zur russischen Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts. Wiesbaden 1961, Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts XV, München.
- 219) V mimořádně pronikavé stati Fairy von Lilienfeld jsou interpetovány kategorie „východ“ a „západ“ v ruské filosoficko právní literatuře 19. a 20. stol., in: The Religious World of Russian Culture. Russia and Orthodoxy II, Essays in Honor of Georges Florovsky, vyd. Andrew Blane, den Haag 1975, s. 315–348, avšak terminologicky nebyly dostatečně upřesněny, protože o východu a západu hovoří také sami Rusové v souvislosti se svou sebeidentifikací.
- 220) Projekt Unesco nazvaný „Eastern and Western Cultural Values“ se týkal vztahů mezi Asií a Evropou: Orient – Occident. News of UNESCO's Mayor Project of Mutual Appreciation of Eastern and Western Cultural Values I nn, b.m.v. 1958 nn; Pradier, Georges: Oost en West kunnen zij elkaar begrijpen? Belg. Nat. Comm. van de UNESCO, b.m.v. a b.d.(mezi 1956 a 1962). Doklad pro starší výskyt: Xenos, Stefanos: East and West. A Diplomatic History of the Annexation of the Ionian Islands to the Kingdom of Greece (...), London 1865. Souhrnná recenze o novějších publikacích zabývajících se vztahem mezi Východem a Západem v novější anglické literatuře viz: Osteuropa 34 (1984), s. 282–289.
- 221) Většinou ve významu středovýchodní nebo jihovýchodní Evropy, avšak bez Ruska popř. Sovětského svazu; např. Okey, Robin: Eastern Europe 1740–1980. Feudalism to Communism. London (atd.) 1983 (Hutchinson University Library), s. 9.
- 222) např. Bosl, Karl: Der Osten in der deutschen Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft, in: tentýž: Böhmen und seine Nachbarn. Gesellschaft, Politik und Kultur in Mitteleuropa, München-Wien 1976 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum Bd. 32, s. 201 nn.
- 223) Schubart, Walter: Europa und die Seele des Ostens, 6. a 7. vyd. Luzern 1947, např. s. 20–21 apod.
- 224) Další literatura v mnoha dalších poznámkách k této stati, hl. viz pozn. č. 172.
- 225) Viz Rödel, Helmut: Moeller van den Bruck. Standort und Wertung. Berlin 1939 (Referat der Thesen M.v.d.B.'s und Kritik vom nationalsozialistischen Standpunkt aus).

- 226) Hecker: Tat (srv. pozn.č. 172), *ibid.*: exkurs „Der Osten“, s. 23–26; viz též: „Das Slawentum“, s. 81–87 aj.
- 227) K tomu nejnověji: Wippermann, Wolfgang: *Der Deutsche Drang nach Osten. Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*. Darmstadt 1981, *Impulse der Forschung* Bd. 35. Zakládá se částečně na: Lemberg, Hans: *Der „Drang nach Osten“ – Schlagwort und Wirklichkeit*, in: *Deutsche im europäischen Osten. Verständnis und Mißverständnis*, vyd. F. B. Kaiser a B. Stasiewski, Köln-Wien 1976, s. 1–17.
- 228) Tamtéž, s. 1.
- 229) Např.: Myl'nikov, S.A.: *Vostočnoevropejskije issledovanija v univerzitetach FRG: Organizacija i problematika*, in: *Slavjanoveděnije i balkanistika v zarubežnych stranach*, Moskva 1983, s. 66–124. Lipski, Jan József: *Zwei Vaterländer – zwei Patriotismen*, vyd. Gotthold Rhode. Separát. tisk: Kontinent 22, Magazin, b.m.v. 1982, s. 11–17 a hl. 14–15.
- 230) Taeger, Fritz: *Orient und Occident in der Antike*, Tübingen 1936 (*Philosophie und Geschichte* 58), autor této knihy spatřuje kontinuální protiklad mezi Východem a Západem.
- 231) Goldammer: *Mythos* (srv. pozn.č. 155).
- 232) Viz zejména: von Lilienfeld: „Ost“ und „West“ (viz pozn.č. 219).
- 233) Viz: Brinken, van den: „Nationes“ (srv. pozn.č. 93).
- 234) Le Quien, F. Michel OP: *Oriens Christianus, in quattuor patriarchus digestus. Quo exhibitur exxlesiae, patriarchae ceterisque presules totius orientis I*, Paris 1740, s. 1257 nn: *Provincia Russiae*, s. 1290: „Dioecesis Moscovitica. Cuius caput Moscuca“.
- 235) Winter, Eduard: *Rußland und das Papstum I–II*, Berlin 1960, (*Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas* 61, passim).
- 236) Benz, Ernst: *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, Freiburg-München 1952, *Orbis Academicus*, Abt. *Protestantische Theologie* 3/1; tentýž: *Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche*, Marburg/L. 1949; tentýž: *Die östliche Orthodoxie und das kirchliche Selbstbewußtsein der Reformation*, in: *Evangelisches und orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung*, vyd. E. Benz a L. A. Zander, Hamburg 1952, s. 101–160; Friedrich Heiler: *Die Ostkirchen*, München-Basel 1971, s. 414–421.
- 237) Heineccius, Joh. Mich.: *Eigentliche und wahrhaftige Abbildung der alten und neuen Griechischen Kirche. Nach ihrer Historie, Glaubenslehren und Kirchen-Gebräuchen I–III*, Leipzig 1711; Benz: *Orthodoxie* (srv. pozn. č. 236), s. 159.
- 238) Tschiz'evskij, Dmitrij: *Zu den Beziehungen des A. H. Francke-Kreises zu den Ostslawen*, in: *Kyrios* 4 (1939/40), s. 286–310; tentýž: *Der Kreis A.H. Franckes in Halle und seine slawischen Studien*, in: *Zeitschrift für slawische Philologie* 16 (1939), s. 16–68.
- 239) Srv.: Benz, Ernst: *Ost und West in der christlichen Geschichtsanschauung*, in: *Welt als Geschichte* I (1935), s. 488–513. – Tentýž: *Jung-Stilling in Marburg/L.* 1948 (*Marburger Reihe* Bd.3), s. 22nn; *Nejnověji* (za upozornění děkuji panu redaktorovi Peteru Wörsterovi, Marburg/L.): Högy, Tatjana: *Jung-Stilling und Rußland. Untersuchungen über Jung-Stillings Verhältnis zu Rußland und zum „Osten“ in der Regierungszeit Kaiser Alexanders I.* (dis. pr., Marburg 1954). Siegen 1984, *Schriften der J. G. Herder-Bibliothek Siegerland* Bd. 12; Harder, Johannes / Mertens, Erich: *Jung-Stilling-Studien*, Siegen 1984, *Schriften der J. G. Herder-Bibliothek Siegerland* Bd. 15.
- 240) *Orient und Okcident. Blätter für Theologie, Ethik und Soziologie*, roč. 1nn (1929nn) – *Z katolické strany* (a spíše s důrazem na otázky východ. křesťanství a ekumenickou

- 226) Hecker: Tat (srv. pozn.č. 172), *ibid.*: exkurs „Der Osten“, s. 23–26; viz též: „Das Slawentum“, s. 81–87 aj.
- 227) K tomu nejnověji: Wippermann, Wolfgang: *Der Deutsche Drang nach Osten. Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*. Darmstadt 1981, *Impulse der Forschung* Bd. 35. Zakládá se částečně na: Lemberg, Hans: *Der „Drang nach Osten“ – Schlagwort und Wirklichkeit*, in: *Deutsche im europäischen Osten. Verständnis und Mißverständnis*, vyd. F. B. Kaiser a B. Stasiewski, Köln-Wien 1976, s. 1–17.
- 228) Tamtéž, s. 1.
- 229) Např.: Myl'nikov, S.A.: *Vostočnoevropejskije issledovanija v univerzitetach FRG: Organizacija i problematika*, in: *Slavjanoveděnije i balkanistika v zarubežnych stranach*, Moskva 1983, s. 66–124. Lipski, Jan József: *Zwei Vaterländer – zwei Patriotismen*, vyd. Gotthold Rhode. Separát. tisk: *Kontinent* 22, *Magazin*, b.m.v. 1982, s. 11–17 a hl. 14–15.
- 230) Taeger, Fritz: *Orient und Occident in der Antike*, Tübingen 1936 (*Philosophie und Geschichte* 58), autor této knihy spatřuje kontinuální protiklad mezi Východem a Západem.
- 231) Goldammer: *Mythos* (srv. pozn.č. 155).
- 232) Viz zejména: von Lilienfeld: „Ost“ und „West“ (viz pozn.č. 219).
- 233) Viz: Brinken, van den: „Nationes“ (srv. pozn.č. 93).
- 234) Le Quien, F. Michel OP: *Oriens Christianus, in quattuor patriarchus digestus. Quo exhibitur exlesiae, patriarchae ceterisque presules totius orientis I*, Paris 1740, s. 1257 nn: *Provincia Russiae, s. 1290*: „Dioecesis Moscovitica. Cuius caput Moscuca“.
- 235) Winter, Eduard: *Rußland und das Papstum I–II*, Berlin 1960, (*Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas* 61, *passim*).
- 236) Benz, Ernst: *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, Freiburg-München 1952, *Orbis Academicus*, Abt. *Protestantische Theologie* 3/1; tentýž: *Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche*, Marburg/L. 1949; tentýž: *Die östliche Orthodoxie und das kirchliche Selbstbewußtsein der Reformation*, in: *Evangelisches und orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung*, vyd. E. Benz a L. A. Zander, Hamburg 1952, s. 101–160; Friedrich Heiler: *Die Ostkirchen*, München-Basel 1971, s. 414–421.
- 237) Heineccius, Joh. Mich.: *Eigentliche und wahrhaftige Abbildung der alten und neuen Griechischen Kirche. Nach ihrer Historie, Glaubenslehren und Kirchen-Gebräuchen I–III*, Leipzig 1711; Benz: *Orthodoxie* (srv. pozn. č. 236), s. 159.
- 238) Tschiz'evskij, Dmitrij: *Zu den Beziehungen des A. H. Francke-Kreises zu den Ostslawen*, in: *Kyrios* 4 (1939/40), s. 286–310; tentýž: *Der Kreis A.H. Franckes in Halle und seine slawischen Studien*, in: *Zeitschrift für slawische Philologie* 16 (1939), s. 16–68.
- 239) Srv.: Benz, Ernst: *Ost und West in der christlichen Geschichtsanschauung*, in: *Welt als Geschichte* 1 (1935), s. 488–513. – Tentýž: *Jung-Stilling in Marburg/L. 1948* (*Marburger Reihe* Bd.3), s. 22nn; Nejnověji (za upozornění děkuji panu redaktorovi Peteru Wörsterovi, Marburg/L.): Högy, Tatjana: *Jung-Stilling und Rußland. Untersuchungen über Jung-Stillings Verhältnis zu Rußland und zum „Osten“ in der Regierungszeit Kaiser Alexanders I.* (dis. pr., Marburg 1954). Siegen 1984, *Schriften der J. G. Herder-Bibliothek Siegerland* Bd. 12; Harder, Johannes / Mertens, Erich: *Jung-Stilling-Studien*, Siegen 1984, *Schriften der J. G. Herder-Bibliothek Siegerland* Bd. 15.
- 240) *Orient und Okzident. Blätter für Theologie, Ethik und Soziologie*, roč. 1nn (1929nn) – Z katolické strany (a spíše s důrazem na otázky východ. křesťanství a ekumenickou

- myšlenku): *Ex oriente. Religiöse und philosophische Probleme des Ostens und des Westens*, vyd. Ludwig Berg – „úředně odpovědný za péči o ruské emigranty“, Mainz 1927. – K recepci Dostojevského v Německu viz: Rammelmeyer: *Russische Literatur* (viz pozn.č. 54), sl. 439–479.
- 241) Rusofilský text „Der Czar gegenüber der europäischen Anarchie, das heißt: die Gerechtigkeit und Milde der Fürsten und Monarchen gegen die Arglist und Barbarei der Anarchie“ (Leipzig 1849) obsahuje stížnost na to, že v novinách i letáčích se objevují „verschiedenartigste Auslegungen der Motive Rußlands“ a že tyto jsou si zajedno pouze v tom, že „sämtlich einen verdächtigen und anklagenden Ton gegen den nordischen Riesen annehmen“, s. IV.
- 242) Colson, Félix: *De la Pologne et des Cabinets du Nord I–III*, Paris-Leipzig 1841nn.
- 243) Viz výše, s. (72–73).
- 244) (Grün, Carl Theodor Ferdinand): *Die osteuropäische Gefahr. Vom Verfasser der „Westeuropäischen Grenzen“ (i.e.: Die Westeuropäischen Grenzen. Von einem Beamten der Civilisation. Trier 1853), Trier 1854*.
- 245) Tamtéž, s. 9.
- 246) Tamtéž, s. 72–73. – Podobně in: (Jordan) *Slawen* (srv. pozn.č. 152), kde hrozí sice ruské nebezpečí z východu, avšak na druhé straně se zase tvrdí, že „Westslawe“ by měl pomýšlet na způsob, jak se ochránit před převahou Východu, „was vorzubeugen ist, damit der 'nordische Koloß' nicht mit seiner furchtbaren Wucht die westliche Nationalität zermalme“... (s. 32).
- 247) Michelet, Jules: *Légendes démocratiques du Nord. Nouvelle édition (...) par Michel Cadot*, Paris 1968 (*Faculté des lettres et sciences de l'Université de Clermont-Ferrand, Sér. 2, vol. 28*), s. 7.
- 248) Tamtéž, s. 9.
- 249) Tamtéž, XVII.
- 250) Tamtéž, s. 212.
- 251) S Michelem Cadotem nemůžeme zcela souhlasit, jestliže název knihy interpretuje tak, že v Německu prý v době vydání knihy na rozdíl od Francie již termín „l'Est européen“ existoval. Tamtéž, s. XVII.
- 252) Do této kategorie patří rovněž ještě rané doklady z třicátých let; viz pozn.č. 177–182.
- 253) Příklad z roku 1862: „Kaiser Nicolaus ...war der Stern des Nordens, der unerschütter fortglänzte, als im Sturmjahr 1848 alle anderen Sterne sich trübten ...“; na další straně se už poněkud méně ironicky a současnějším jazykem píše: „Als die Zeit ...des autokratischen Blendwerks erfüllt war, schossen westmächtige Bomben Breschen in die östliche Zwingburg (Rußland, H. L.), und man bemerkte mit Erstaunen, wie morsch ihr Bau war. Dem Kaiser brach das Herz.“ Cit. dle: *Russische Fragmente. Beiträge zur Kenntniß des Staats- und Volkslebens in seiner historischen Entwicklung*, vyd. Friedrich v. Bodenstedt, 2 díly v jednom, Leipzig 1962, s. 4–5. – Ironicky je třeba chápat také název anonymně vydané publikace: *Neigebauer, Johann Ferdinand*: *Nur nicht nach Norden!* *Bemerkungen auf meinen Reisen in den Jahren 1839 und 1840*, Leipzig 1840. Rusofil Neigebauer se v ní soustřeďuje na rozšířené heslo demokratů, nenávidějících despotické Rusko. Viz: *Elkar, Rainer E.*: *Reisen bildet. Überlegungen zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts* (viz. pozn. č. 79), s. 66, 80, pozn.č. 77.
- 254) *Russische Revue. Zeitschrift zur Kunde des geistigen Lebens in Rußland* 1–2. Hrsg. von Wilhelm Wolfsohn. Ve 3. dílu byl již název rozšířen na: „Internationale Zeitschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben“, pokračuje pak jako *Nordische Revue*. Bd.1 nn. Leipzig 1864 nn. – Lístek vložený do 1. čísla začíná slovy: „Die

- Erweiterung der Russischen Revue zu einer allgemeinen internationalen Zeitschrift...". V úvodním textu k prvnímu svazku je deklarováno, že Nordische Revue by měla být orgánem humanistických zájmů, zaměřeným proti veškerému plánnému vychvalování a prosazujícím osvícenost a pozitivní přístup. Tamtéž, s.IV, k úloze liberálního Wolfsohna viz: Lehmann-Schultze, Christa: Aus Wolfsohns Leben und Wirken als Vermittler russischer Literatur in Deutschland (1840–1865), dipl. práce z východ. Berlína 1963; k Russische/Nordische Revue viz: tamtéž, s. 182–193. Autorka, již tímto děkuji za laskavé sdělení, uvádí jako eventuelní motiv pro změnu názvu skutečnost, že po pozastavení počáteční finanční podpory pro vydávání Russische Revue od ruské vlády se stal ohledně názvu zcela nezávislým; viz tamtéž také příloha 35, pozn. 7.
- 255) Podle značky „kj.“ se francouzští akcionáři radovali: „Hurá, budeme zestátněni!“ in: Frankfurter Allgemeine z 30. 1. 1982, s. 12, sl. 4.
- 256) Jacobsen, Hans-Adolf: Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938, Berlin 1968, s. 21–22, 851 a d.
- 257) Za tuto informaci děkuji svému kolegovi Peteru Krügerovi z Marburgu.
- 258) Srv. Baedeker Rußland nebst Teheran (!), Port Arthur, Peking, 7. vyd., Leipzig 1912.
- 259) Poté sdruženy opět v „Politickém oddělení“ (III).
- 260) Organizační struktura ministerstva zahraničí v roce 1931 viz: Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie B, Bd. 18, Göttingen 1982, I, s. 531 nn, zejm. s. 535–536: Odd. IV pro východ. Evropu, Skandinávie a vých. Asii. (Pododdělení:) východ. Evropa a Skandinávie:
1. Rusko a Sibiř, Ukrajina, Bělorusko, Zakavkazsko, Turkmenistan, Uzbekistan, Tadžikistan
 2. Polsko, Gdaňsko
 3. Skandinávie a sousední státy – Dánsko, Island, Švédsko, Norsko, Finsko, Litva, Estonsko, Lotyšsko.
- 261) Cit. bez udání pramenů in: Zeit-Magazin k č. 8 z 15. 2. 1980, s. 8. – V představách severských národů medvěd králem zvířat, podobně jako lev u národů jižních. Heslo „Medved“ in: Brokgauz-Efron, Encyklopedičeskij slovar 36, St. Peterburg 1896, s. 868.
- 262) (Složeno z *maska* = medvěd a *awa* = matka). O této etymologii se zmiňuje rovněž J. Jevtušenko in: GEO Special (1982), č. 4, s. 39–47. Poznámává zde, že „kupudivu“ je medvěd symbolem Ruska.
- 263) Mann, Thomas: Goethe und Tolstoj, cit. dle: Stammeler Heinrich: Wandlungen des deutschen Bildes vom russischen Menschen, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F. 5 (1957), s. 271–305.
- 264) K tomu viz: Speransov, Nikolaj Nikolajevič: Zemelnye gerby Rossii XII–XIX vv., Moskva 1974, s. 72–73.
- 265) Podrobněji k problematice erbů: Stöckl, Günther: Testament und Siegel Ivans IV, Opladen 1972, s. 41–69, hl. 55–58, obr. 1, 2, 5 a 7.
- 266) Tamtéž, obr. č. 29.
- 267) Speransov (viz pozn.č. 264) č. 1. Odvozené erby: Danilov (č. 190), Ljubin (č. 194), Malojaroslavce (č. 195), Mologa (č. 197), Myškin (č. 198), Pošechonje (č. 201).
- 268) Tamtéž, č. 4; Odvozené erby: Verchotuře (č. 186), Šadrinsk (č. 212), Krasnoufimsk (č. 220), Osa (č. 267), Ochansk (č. 270), Kungur (č. 292), Ekaterinburg (č. 350), Solikamsk (č. 354), Alapaevsk (č. 359), Verch-Jazvinskoe Selo (č. 457).
- 269) Tamtéž, č. 124; Odvozené erby: Čerepovec (č. 164), Demjansk (č. 279), Petrozavodsk (č. 351), Staraja Russa (č. 356), Ustjužna (č. 358), Vytegra (č. 368), Krestcy (č. 428), Podonskij Pogost (č. 467). (Dále také některé novověké vymyšlené erby s medvědy,

- Erweiterung der Russischen Revue zu einer allgemeinen internationalen Zeitschrift...". V úvodním textu k prvnímu svazku je deklarováno, že Nordische Revue by měla být orgánem humanistických zájmů, zaměřeným proti veškerému plánému vychvalování a prosazujícím osvícenost a pozitivní přístup. Tamtéž, s.IV, k úloze liberálního Wolfsohna viz: Lehmann-Schultze, Christa: Aus Wolfsohns Leben und Wirken als Vermittler russischer Literatur in Deutschland (1840–1865), dipl. práce z východ. Berlína 1963; k Russische/Nordische Revue viz: tamtéž, s. 182–193. Autorka, jíž tímto děkuji za laskavé sdělení, uvádí jako eventuální motiv pro změnu názvu skutečnost, že po pozastavení počáteční finanční podpory pro vydávání Russische Revue od ruské vlády se stal ohledně názvu zcela nezávislým; viz tamtéž také příloha 35, pozn. 7.
- 255) Podle značky „kj.“ se francouzští akcionáři radovali: „Hurá, budeme zestátněni!“ in: Frankfurter Allgemeine z 30. 1. 1982, s. 12, sl. 4.
- 256) Jacobsen, Hans-Adolf: Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938, Berlin 1968, s. 21–22, 851 a d.
- 257) Za tuto informaci děkuji svému kolegovi Peteru Krügerovi z Marburgu.
- 258) Srv. Baedeker Rußland nebst Teheran (!), Port Arthur, Peking, 7. vyd., Leipzig 1912.
- 259) Poté sdruženy opět v „Politickém oddělení“ (III).
- 260) Organizační struktura ministerstva zahraničí v roce 1931 viz: Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie B, Bd. 18, Göttingen 1982, I, s. 531 nn, zejm. s. 535–536: Odd. IV pro východ. Evropu, Skandinávií a vých. Asii. (Pododdělení): východ. Evropa a Skandinávie:
1. Rusko a Sibiř, Ukrajina, Bělorusko, Zakavkazsko, Turkmenistan, Uzbekistan, Tadžikistan
 2. Polsko, Gdaňsko
 3. Skandinávie a sousední státy – Dánsko, Island, Švédsko, Norsko, Finsko, Litva, Estonsko, Lotyšsko.
- 261) Cit. bez udání pramenů in: Zeit-Magazin k č. 8 z 15. 2. 1980, s. 8. – V představách severských národů medvěd králem zvířat, podobně jako lev u národů jižních. Heslo „Medved“ in: Brokgauz-Efron, Enciklopedičeskij slovar 36, St. Peterburg 1896, s. 868.
- 262) (Složeno z *maska* = medvěd a *awa* = matka). O této etymologii se zmiňuje rovněž J. Jevtušenko in: GEO Special (1982), č. 4, s. 39–47. Poznámává zde, že „kupodivu“ je medvěd symbolem Ruska.
- 263) Mann, Thomas: Goethe und Tolstoj, cit. dle: Stammler Heinrich: Wandlungen des deutschen Bildes vom russischen Menschen, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F. 5 (1957), s. 271–305.
- 264) K tomu viz: Speransov, Nikolaj Nikolajevič: Zemelnye gerby Rossii XII–XIX vv., Moskva 1974, s. 72–73.
- 265) Podrobněji k problematice erbů: Stöckl, Günther: Testament und Siegel Ivans IV, Opladen 1972, s. 41–69, hl. 55–58, obr. 1, 2, 5 a 7.
- 266) Tamtéž, obr. č. 29.
- 267) Speransov (viz pozn.č. 264) č. 1. Odvozené erby: Danilov (č. 190), Ljubin (č. 194), Malojaroslavcev (č. 195), Mologa (č. 197), Myškin (č. 198), Pošechonje (č. 201).
- 268) Tamtéž, č. 4; Odvozené erby: Verchotuře (č. 186), Šadrinsk (č. 212), Krasnoufimsk (č. 220), Osa (č. 267), Ochansk (č. 270), Kungur (č. 292), Ekaterinburg (č. 350), Solikamsk (č. 354), Alapaevsk (č. 359), Verch-Jazvinskoe Selo (č. 457).
- 269) Tamtéž, č. 124; Odvozené erby: Čerepovec (č. 164), Demjansk (č. 279), Petrozavodsk (č. 351), Staraja Russa (č. 356), Ustjužna (č. 358), Vytegra (č. 368), Krestcy (č. 428), Podonskij Pogost (č. 467). (Dále také některé novověké vymyšlené erby s medvědy, tamtéž: Turinsk (č. 179): Medvěd na lesní mýtině; Vol'sk (č. 188): Ležící medvěd na zlatém poli; Sergač (Nr. 204): Stojící medvěd; Ošmjany (č. 200).
- 270) Článek „Gosudarstvennyj gerb“ a „Gosuderstvennyj orel“ in: Brokgauz-Efron, Slovar (viz pozn. č. 261), č. 17, St. Peterburg 1893, s. 405–408.– Tamtéž vyobrazení „Gisudarstvennyj rossijskij gerb i gDrby členov imperatorskago doma“.
- 271) Srv. též: Kamenceva, E. I. / Ustjugov, N. V.: Russkaja sgrafistika i geraldika, Moskva 1963, s. 166–161.
- 271a) Paradoxně se přece jen ještě „ruský medvěd“, v 19. století téměř karikaturistický obraz Ruska, dostal do státního znaku: a sice 1918–19 do státního znaku Československé republiky, kde zastupoval Zakarpatskou Ukrajinu. Tradici tento heraldický obraz neměl žádnou: původnímu znaku Ukrajiny, trojzubci, se nový stát kvůli eventuálním potížím s ukrajinským národním hnutím raději vyhnul. Toto území, oficiálně pojmenované Podkarpatská Rus, vešlo do středního a velkého státního znaku v podobě neheraldického červeného medvěda ve stříbrném poli. Srv. Vojtíšek, Václav: Státní znaky, in: Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky 1.2, Praha 1931, s. 1146–1148, s reprodukcemi.
- 272) Obr. in: 1981: Britannica Book of the Year, Chicago 1981, s. 677. (Onen „Míša“ měl být zřejmě reakcí na to, že Rusko bylo symbolizováno medvědem především v zahraničí, zatímco domácí symbolika byla odlišná: viz Rabbow, Arnold: DTV–Lexikon politischer Symbole, A-Z, München 1970.
- 273) Zeit-Magazin č.8 z 15.2. 1980. Autorem titulu je Stewart Matthews.
- 274) Za laskavé upozornění na tento leták, otištěný in: Gallo, Max: L'affiche, miroir de l'histoire, Paris 1973, s. 23, děkuji kolegovi Frankovi Kämpferovi z Münsteru. Grafika, kterou se mi mezitím podařilo získat, nese název „General Frost Shaveing Little Boney“ a její autorství bývá připisováno karikaturistovi Georgu Cruikshankovi. Vzhledem k monogramu však pochází spíše z ruky Williama Elmese – viz: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, vyd. Ulrich Thieme, Leipzig 1914, díl 10; datováno: Dec.1, 1812. – List by se mohl stát, bez ohledu na svou textovou část, základem sbírky „ruských medvědů“: titul. list časopisu Stern č. 31 z 23. 7. 1981 (medvěd s rudou hvězdou sedící nad mapou Polska, doplněn textem „Was für ein Volk!“); Murschetzova karikatura „Polnischer Papst in Polen“ in: Die Zeit Nr. 26 z 24. 6. 1983 (velký ležící medvěd, pozorující poddimenzovaného papeže v kleci); karikatura medvěda z roku 1977 in Mathes (viz pozn.č. 72), s. 300 a 479, obr. 25; „Punch“ obsahuje celou řadu „ruských medvědů“, např. z krymské války roku 1854: „Psalmody for the Czar“, „How to beat the Russians“ ad.
- 275) Middleton, Thomas / Dekker, Thomas: The Roaring Girl, ed. Andor Gomme, London-New York 1986, s. 78.
- 276) Shakespeare, William: Macbeth, 3. jednání, 4. výstup; tentýž: Jindřich V., 3. jednání, 7. výstup.
- 277) viz pozn. 275.
- 278) S tančícími medvědy se sektáváme již od 9. století, viz: Lexikon der christlichen Ikonographie, vyd. E. Kirschbaum, Rom-Freiburg (a d.) 1961, sl. 242–244.
- 279) Ruffmann: Rußlandbild (srv. pozn. č. 6), s. 177.
- 280) Matthes: Rußland (viz pozn.č. 82), s. 300. Tamtéž zmínka o tom, že v 18. století se říkalo Rusům „Bärenhäuter“.
- 281) Za laskavé upozornění děkuji kolegovi Erikovi Amburgerovi z Giessenu. Skutečnost, že je v ilustrované „Kurtze Beschreibung der in Europa Befintlichen Völcker Und Ihren Aigenschäften“ z raného 18. století přisouzen medvěd Polákům a nikoli Moskvánům, se odvolává spíše na určité vlastnosti národů připomínající zvířecí charakteristiky a nemůžeme ji proto považovat za argument vyvracející naši hypotézu o „ruském“ medvě-

- du: Maria Theresia und ihre Zeit. Zur 200. Wiederkehr ihres Todestages. Katalog výstavy..., Wien 1980, s. 540.
- 282) Ohly, Friedrich: Vom geistlichen Sinn der Wörter im Mittelalter, Darmstadt 1966, Libelli Bd. 218, s. 1-23.
- 283) Srv.: Pannwitz, Walter: Das Tier in der Bibel, München – Basel 1963; Schmidtke, Dietrich: Geistliche Tierinterpretationen in der deutschsprachigen Literatur des Mittelalters (1100–1500), dis. pr. Berlin 1966, Berlin 1968; Gellinek, Christian: Daniel's Vision of our beasts in twelfth-century German literature, in: *Germanic Review* 41/42 (1966–67), s. 5–26.
- 284) Maurmann, Barbara: Die Himmelsrichtungen im Weltbild des Mittelalters. Hildegard von Bingen, Honorius Augustodunensis und andere Autoren, München 1976 (Münstersche Mittelalterschriften Band 33), hl. s. 47nn, 183nn ad.; Freytag, Hartmut: Die Bedeutung der Himmelsrichtungen im himmlischen Jerusalem, in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 93 (1971), s. 139–150.
- 285) K významové mnohovýznamovosti viz: Schmidtke Tierintepretationen (srv. pozn. č. 283), s. 136–141.
- 286) Viz také dvojí význam řeckého arktos (arkos) (sever, medvěd), využívaný v byzantských orákulech; srv.: Trapp, Erich: *Vulgärorakel aus Wiener Handschriften*, in: *Akrothinia Sodalium Seminarii Byz. Vindob.*, H. Hunger oblata, Wien 1964, s. 83–120 (za upozornění děkuji kolegovi Johannesu Koderovi z Mohuče).
- 287) Lauha, Aare: *Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, Helsinki 1943. Nejvýrazněji se tato symbolika uplatňuje u Jeremiáše a Ezechiela. Luther vidí spojitost mezi Mesechem a Moskvou; s touto etymologií se setkáme rovněž in: Aschenbach, Gottfried: *Grundzüge der europäischen Geschichte. Zur politischen Kenntniß der heutigen vornehmsten Staaten*, Göttingen 1754, s. 488; dále viz rovněž: Müller, Werner: *Die heilige Stadt*, Stuttgart 1961, s. 191.
- 288) Např. stať: „Aquilo, Boreas, Septentrio“ in: Lauretus, Hieronymus: *Sylva, seu potius hortus floridus allegoriarum totius sacrae scripturae, mysticus eius sensus, et magna etiam ex parte literales complectens ...*, pův. Barcelona 1570; reprint 10. vyd.: Köln 1681, vyd. Friedrich Ohly 1971, s. 126.
- 289) Viz výše, s. 87.
- 290) Jak praví nakladatelský slogan na zadní str. přebalu publ. *Ost-West-Polarität*, vyd. Alfred Domes, Köln 1972. – Konflikt mezi Západem a Východem můžeme považovat za strukturální konflikt naší současnosti: Bredow, Wilfried von: *Möglichkeiten und Grenzen wissenschaftlicher Kooperation zwischen Ost und West*, in: *Alma Mater Philippina*, zim. semestr 1883–84, s. 41–42. – Marko, Kurt: *West und Ost (Die untrennbaren Zwei)*, Köln 1967 = *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* 55/1967.
- 291) Např. Jünger, Ernst: *Der gordische Knoten*, Frankfurt 1953; Schmitt, Karl: *Die geschichtliche Struktur des heutigen Welt-Gegensatzes von Ost und West. Bemerkungen zu Ernst Jüngers Schrift Der gordische Knoten*, in: *Freundschaftliche Begegnungen. Festschrift für E. Jünger zum 60. Geburtstag*, Frankfurt 1955, s. 135–167.
- 292) Příznačný příklad takového zpětné projekce: Thiess: *Grundlagen* (pozn. č. 185). V této publikaci je prezentován nesmiřitelný protiklad mezi Východem a Západem v perspektivě světových dějin. Byzanc je zde uvedena jako ochránce Západu před islámem, Vídeň před Turky, v dnešní době převzal tuto roli Západní Berlín. Rusko od dob mongolského vpádu své vyrovnání se Západem pouze předstírá; název „evropské Rusko“ byl pouhým nedorozuměním; teprve ruská revoluce opět odhalila pravou tvář Ruska. Typického Rusa zde představuje Ivan IV.

- du: Maria Theresia und ihre Zeit. Zur 200. Wiederkehr ihres Todestages. Katalog výstavy..., Wien 1980, s. 540.
- 282) Ohly, Friedrich: Vom geistlichen Sinn der Wörter im Mittelalter, Darmstadt 1966, Libelli Bd. 218, s. 1-23.
- 283) Srv.: Pannwitz, Walter: Das Tier in der Bibel, München – Basel 1963; Schmidtke, Dietrich: Geistliche Tierinterpretationen in der deutschsprachigen Literatur des Mittelalters (1100–1500), dis. pr. Berlin 1966, Berlin 1968; Gellinek, Christian: Daniel's Vision of our beasts in twelfth-century German literature, in: *Germanic Review* 41/42 (1966–67), s. 5–26.
- 284) Maurmann, Barbara: Die Himmelsrichtungen im Weltbild des Mittelalters. Hildegard von Bingen, Honorius Augustodunensis und andere Autoren, München 1976 (Münstersche Mitteltalterschriften Band 33), hl. s. 47nn, 183nn ad.; Freytag, Hartmut: Die Bedeutung der Himmelsrichtungen im himmlischen Jerusalem, in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 93 (1971), s. 139–150.
- 285) K významové mnohovýznamovosti viz: Schmidtke Tierinterpretationen (srv. pozn. č. 283), s. 136–141.
- 286) Viz také dvojí význam řeckého arktos (arkos) (sever, medvěd), využívaný v byzantských orákulech; srv.: Trapp, Erich: *Vulgärorakel aus Wiener Handschriften*, in: *Akrothina Sodalium Seminarii Byz. Vindob.*, H. Hunger oblata, Wien 1964, s. 83–120 (za upozornění děkuji kolegovi Johannesu Koderovi z Mohuče).
- 287) Lauha, Aare: Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament, Helsinki 1943. Nejvýrazněji se tato symbolika uplatňuje u Jeremiáše a Ezechiela. Luther vidí spojitost mezi Mesechem a Moskvou; s touto etymologií se setkáme rovněž in: Aschenbach, Gottfried: *Grundzüge der europäischen Geschichte. Zur politischen Kenntniß der heutigen vornehmsten Staaten*, Göttingen 1754, s. 488; dále viz rovněž: Müller, Werner: *Die heilige Stadt*, Stuttgart 1961, s. 191.
- 288) Např. stať: „Aquila, Boreas, Septentrio“ in: Laetus, Hieronymus: *Sylva, seu potius hortus floridus allegoriarum totius sacrae scripturae, mysticus eius sensus, et magna etiam ex parte literales complectens ...*, pův. Barcelona 1570; reprint 10. vyd.: Köln 1681, vyd. Friedrich Ohly 1971, s. 126.
- 289) Viz výše, s. 87.
- 290) Jak praví nakladatelský slogan na zadní str. přebalu publ. *Ost-West-Polarität*, vyd. Alfred Domes, Köln 1972. – Konflikt mezi Západem a Východem můžeme považovat za strukturální konflikt naší současnosti: Bredow, Wilfried von: *Möglichkeiten und Grenzen wissenschaftlicher Kooperation zwischen Ost und West*, in: *Alma Mater Philippina*, zim. semestr 1883–84, s. 41–42. – Marko, Kurt: *West und Ost (Die unrennbaren Zwei)*, Köln 1967 = *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* 55/1967.
- 291) Např. Jünger, Ernst: *Der gordische Knoten*, Frankfurt 1953; Schmitt, Karl: *Die geschichtliche Struktur des heutigen Welt-Gegensatzes von Ost und West. Bemerkungen zu Ernst Jüngers Schrift Der gordische Knoten*, in: *Freundschaftliche Begegnungen. Festschrift für E. Jünger zum 60. Geburtstag*, Frankfurt 1955, s. 135–167.
- 292) Příznačný příklad takovéto zpětné projekce: Thiess: *Grundlagen* (pozn. č. 185). V této publikaci je prezentován nesmiřitelný protiklad mezi Východem a Západem v perspektivě světových dějin. Byzanc je zde uvedena jako ochránce Západu před islámem, Vídeň před Turky, v dnešní době převzal tuto roli Západní Berlín. Rusko od dob mongolského vpádu své vyrovnání se Západem pouze předstírá; název „evropské Rusko“ byl pouhým nedorozuměním; teprve ruská revoluce opět odhalila pravou tvář Ruska. Typického Rusa zde představuje Ivan IV.
- 293) Před zhruba půl stoletím popsal v tomto časopise Heinrich Felix Schmid základní směry a milníky evropské politiky vůči Východu – Grundrichtungen und Wendepunkte europäischer Ostpolitik, in: *Jahrbücher f. Geschichte Osteuropas*, N. F. 1, 1953, s. 97–116), a spíše než kontinuitu zde zdůraznil především „aktivní fáze“ (800–1500, 1250–1400, 1848–1938). Tzv. „severní období“ by spadalo v tomto případě zhruba do let 1400–1848. Viz též: Brackmann, Albert: *Die Ostpolitik Ottos des Großen*, in: *Historische Zeitschrift* 134, 1926, s. 242 nn.
- 294) Koselleck: *Einleitung* (viz pozn.č.1), s. XV.
- 295) Ve své téměř mysticky pojaté studii „Nord und Süd in Gegensatz und Einklag. Ein Vergleich“ se však Otto Jessen kupodivu nedostal k výše pojednávanému historickému dualismu mezi severem a jihem (publ. in: *Petermanns geographische Mitteilungen* 96, 1952, s. 6–15).
- 296) Např.: Andersen, Uwe: *Der Nord-Süd-Konflikt*. Bonn 1982 = *Informationen zur politischen Bildung* 196. Ke kolektivnímu zapomnění viz: Butterfield, Herbert: *The Discontinuities between the Generations in History. Their Effect on the Transmission of Political Experience*, Cambridge 1972, *The Rede Lecture* 1971.

Hans Lemberg

Hans Lemberg

POROZUMĚNÍ

ČEŠI – NĚMCI – VÝCHODNÍ EVROPA
1848–1948

NAKLADATELSTVÍ LIDOVÉ NOVINY